
Středověké rukopisy z knihoven zrušených českých ženských klášterů: Vzdělávací zdroje pro dívky a mladé ženy ve středověku a na prahu novověku¹

Medieval Manuscripts from the Former Libraries of Dissolved Bohemian Women's Monasteries: Educational Sources for Girls and Young Women in the Middle Ages and at the Beginning of the Early Modern Period

PhDr. Renáta Modráková / Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovna České republiky
(National Library of the Czech Republic), Mariánské náměstí 190/5, 110 00 Praha 1

RESUMÉ: Příspěvek představuje procesy vzdělávání v českých ženských kláštorech během středověku a počátku raného novověku na základě studia především středověkých rukopisů, okrajově také inkunábulí a dalších archivních materiálů z klášterních knihoven, zrušených v době reformy Josefa II. na sklonku 18. století, které jsou uloženy zejména ve fondech Národní knihovny ČR. Na základě tohoto knižního dědictví jsou postupně představeny jednotlivé stupně vzdělávání, od prostého memorování slov po výuku čtení s využitím základních textů až po recepci náročnějších titulů. Jsou shrnuty rozdíly a specifika jednotlivých řádů a řeholních domů. Dochované knihy jsou zároveň zasazeny do celkového vývoje knižní kultury středověkého a raně novověkého Českého království s přihlédnutím zejména k vernakularizaci.

KLÍČOVÁ SLOVA: vzdělání, kláštery, středověk, rukopisy, inkunábule, benediktinky, dominikánky, klarisky, premonstrátky, čtení, breviáře, žaltáře, bible, České království, Čechy, ženy, knižní kultura, vernakularizace, němčina, čeština

SUMMARY: The processes of education in Bohemian women's monasteries during the Middle Ages and the early modern period are presented, based on extensive research of manuscripts, incunabula and other archival materials from former women's monastic libraries abolished at the end of the 18th century (reforms of Joseph II), preserved mainly in the National Library of the Czech Republic. The different stages of education are presented on the basis of this book heritage, from simple memorization of words to teaching of reading basic texts and reception of more demanding titles. The key differences and particularities of individual orders and religious houses are summarized. The surviving books are set within the development of book culture in medieval and early modern Kingdom of Bohemia, with particular reference to vernacularization.

KEYWORDS: education, convents, monasteries, Middle Ages, manuscripts, incunabula, Benedictines, Dominicans, Poor Clares, Premonstratensians, reading, breviaries, psalters, Bible, Kingdom of Bohemia, Bohemia, women, book culture, vernacularization, German, Czech

1 Studie je jedním z výsledků společného výzkumného projektu Národní knihovny ČR a Národního archivu. Projekt **Pisemné bohatství zrušených klášterů v Čechách** (DH23P030VV056) je podpořen Ministerstvem kultury ČR v rámci programu na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity (NAKI III).

Obr. 1 Svatá Pavla s dívkami (Řehoř Hrubý z Jelení: Životy svatých otců, NK ČR XVII A 2, fol. 72r)

Vzdělávání žen ve středověku, a zejména v klášterních společenstvích, zůstává jedním z klíčových témat, která nám pomáhají lépe porozumět intelektuálním a duchovním dějinám Evropy. Přestože ženské vzdělávání bylo často vnímáno jako méně důležité než vzdělávání mužské, klášterní knihovny svědčí o tom, že mnohé ženy dosahovaly značné úrovně vzdělání. V tomto článku se zaměříme na studium rukopisů a okrajově také inkunábulí z bývalých knihoven ženských klášterů v Čechách.

Úvod

Ve středověké společnosti hrály vzdělané ženy různé role a jejich přítomnost nebyla omezena pouze na kláštery. Vzdělání bylo dostupné také ženám z vyšších společenských vrstev, jako byly dvorské kruhy či bohaté měšťanské rodiny. Přesto zůstává otázkou, jakým způsobem ženy získávaly potřebné znalosti a dovednosti. Tento příspěvek se zaměří na rukopisy, které sloužily jako klíčové zdroje znalostí. Byly nejen nástroji k výuce, ale také materiálem, z něhož se přímo čerpalo pro vzdělávání žen ve středověku. Zaměříme se na dochované kodexy z bývalých knihoven zrušených ženských klášterů na území Čech, které byly po josefinských reformách v osmdesátých létech 18. století přesunuty do dnešní Národní knihovny ČR. Pro účely příspěvku byly zpracovány nejen konkrétní rukopisy a mnohé inkunábule, ale také předávací protokoly těchto klášterů z konce 18. století a počátku 19. století².

2 Archív Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Benediktinky u sv. Jiří (1782, 6. 7., Praha: Seznam listin, spisů, rukopisů a knih ze zrušeného kláštera benediktinek u sv. Jiří v Praze s označením, které byly vybrány pro knihovnu, s.d., 6. 7., po 1782: Ungar posílá dvorské komisi seznam listin, knih a rukopisů z archivu zrušeného kláštera benediktinek u sv. Jiří), Klarisky Český Krumlov (1782, 21. 6.: Seznam listin a knih z archivu a knihovny zrušeného kláštera klarisek v Českém Krumlově, 1782: Seznam knih vybraných ze seznamu knih zrušeného kláštera klarisek v Českém Krumlově, s.d.: Část seznamu knih a rukopisů ze zrušeného kláštera klarisek v Českém Krumlově), premonstrátky Chotěšov (s.d.: Katalog rukopisů a starých tisků v knihovně zrušeného kláštera premonstrátek v Chotěšově, 1782, 14. 7., Praha: Ungar zasílá dvorské komisi pro zrušené kláštery seznam dokumentů, rukopisů a knih, které byly odevzdány do univerzitní knihovny ze zrušeného kláštera v Chotěšově; 1784: Seznam knih vybraných pro univerzitní knihovnu z knihovny zrušeného kláštera premonstrátek v Chotěšově, s.d.: Seznam rukopisů a písemností z archivu zrušeného kláštera

Časový rámec našeho zkoumání zahrnuje období od 13. do počátku 16. století. Tento rozsah je dán samotnými rukopisy a jejich datací. Spodní hranice, 13. století, je určena přítomností nejstarších překladů do češtiny v liturgických rukopisech, zatímco horní hranici, počátek 16. století, stanovuje rozšíření knihtisku, které zásadně proměnilo čtenářskou kulturu v Čechách. V příspěvku si povšimneme také inkunábulí, které se přibližují horní časové hranici.

Hlavním předmětem tohoto příspěvku budou středověké rukopisy, které byly vytvořeny anebo importovány a upraveny na území Českého království. Zaměříme se pouze na dochované rukopisy z bývalých knihoven ženských klášterů Čech, které jsou bezprostředním tématem sledovaného projektu. Okrajově zmíníme inkunábule a paleotypy. Blíže si povšimneme překladů do češtiny a němčiny. Zastavíme se u knih, které byly určeny k výuce čtení na elementární úrovni. Dále se budeme věnovat textům z okruhu vzdělávací literatury, jako jsou biblické výtahy a tituly církevních otců a známých učenců. Tyto knihy umožní nahlédnout do složitosti receptce latiny v českých ženských klášterních komunitách.

Obr. 2 Panna Marie u čtecího pultíku ve scéně Zvěstování (Breviář Kunhuty z Kolovrat, NK ČR XIII E 14a, fol. 1v)

V příspěvku budou prezentovány dochované středověké rukopisy pocházející z ženských řádových komunit zrušených v době josefinských reforem.³ V jejich bývalých klášterních knihovnách se podařilo vysledovat vzorek rukopisů, které byly užívány v tamních klášterních školách při učení dívek a mladších žen. Autorka v této studii pracuje primárně s rukopisy dochovanými v rukopisných fondech Národní knihovny ČR. Ty ve své minulosti integrovaly četné fondy zrušených ženských klášterů z celého území Čech⁴. Zahrnuty jsou i další rukopisy dochované v dalších knihovnách s rukopisnými fondy. Okrajově jsou dotčeny inkunábule a rané tisky z bývalých klášterních knihoven, ty však nejsou hlavním zaměřením této studie.⁵

premonstrátek v Chotěšově), premonstrátky Doksany (s.d.: Seznam knih vybraných z knihovny zrušeného kláštera pro univerzitní knihovnu s vyznačením knih, které byly prodány v dražbě s uvedením jejich ceny, s.d.: Seznam knih, které byly vybrány z knihovny zrušeného kláštera premonstrátek v Doksanech, Seznam knih, které byly vybrány z knihovny zrušeného kláštera pro Dvorní knihovnu ve Vídni).

- 3 Jmenovitě se jedná o klášter benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě, klášter dominikánek u sv. Anny na Starém Městě pražském, klášter klarisek v Českém Krumlově, klášter klarisek v Chebu, klášter premonstrátek v Chotěšově a klášter premonstrátek v Doksanech.
- 4 TOBOLKA, Zdeněk Václav a HORÁK, František (ed.). *Národní a univerzitní knihovna v Praze, její vznik a vývoj. I, Počátky knihovny až do r. 1777*. Praha: SPN, 1959.
- 5 Literatura k jednotlivým klášterním knihovnám dále v textu.

Obr. 3 Čtoucí a modlící se ženy (Tomáš Štítný ze Štítného: Knižky sestery o obecných věcech křesťanských, NK ČR XVII A 6, fol. 35v)

Stav dosavadního bádání

Téma vzdělávání ve středověku není novým tématem. Do značné míry je mu věnována pozornost v zahraniční i české odborné literatuře. Některé z publikací nabízejí komplexní informace z různých časových období.⁶

V posledních dekádách se objevilo několik publikací a statí soustředěných přímo na vzdělávání dívek a mladých žen nejen ve středověku, ale také v novověku. Novinkou je práce Gabriely Signori *Vom ABC zur Petition*, která se rukopisné kultuře pozdně středověkých ženských konventů věnuje již dlouhodobě.⁷ Klíčové jsou práce Evy Schlotheuber⁸. Mnoho nového přinesla kniha Laury Saetveit Miles, která

na pozadí rozboru scény Zvěstování Panny Marie v rukopisech nabízí zajímavé exkurzy do vzdělávání žen ve středověku.⁹ Tématu vzdělávání na základě rukopisů se dotkly dva významné výstavní počiny doprovázené kritickými katalogy.¹⁰ Titulů v tomto směru je značné množství, odkazujeme tedy zejména na ty, které jsou nám dobře známy¹¹.

- 6 Mezi mnohými tituly například FERZOCO, George a MUESSIG, Carolyn (ed.). *Medieval Monastic Education*. London: Leicester University Press, 2000. ISBN 978-07-18-50246-1; WILLIAMS, Megan Hale. *The monk and the book: Jerome and the making of Christian scholarship*. Online. Chicago: University of Chicago Press, 2006. Dostupné z: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/natl-ebooks/detail.action?docID=408560>. [cit. 2024-08-16]; ORME, Nicholas. *Medieval Schools. From Roman Britain to Renaissance England*. New Haven – London: Yale University Press, 2006. ISBN 978-03-00-11102-6.
- 7 SIGNORI Gabriela. *Vom ABC zur Petition. Mädchen- und Frauenbildung im Spätmittelalter*. Freiburg am Breisgau: Verlag Herder GmbH, 2024. ISBN 978-3-534-64055-3.
- 8 Mezi mnohými jejími pracemi zejména SCHLOTHEUBER Eva. *Klostereintritt und Bildung: die Lebenswelt der Nonnen im späten Mittelalter, mit einer Edition des „Konventstagebuchs“ eines Zisterzienserin von Heilig-Kreuz bei Braunschweig (1484–1507). Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe*. 2002, roč. 24, s. 222–267. HAMBURGER, Jeffrey F. a další (ed.). *Liturgical life and Latin learning at Paradies bei Soest, 1300–1425: inscription and illumination in the choir books of a North German Dominican convent*. Münster: Aschendorff Verlag, 2016. ISBN 978-3-40213072-8.
- 9 SAETVEIT MILES, Laure. *The Virgin Mary's Book at the Annunciation*. Cambridge: D. S. Brewer, 2022. ISBN 978 1 84384 628 4.
- 10 KRUSE, Britta–Juliane (ed.). *Rosenkränze und Seelengärten: Bildung und Frömmigkeit in niedersächsischen Frauenklöstern*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013. ISBN 978-3-447-06813-0; FRINGS, Jutta a GERCHOW, Jan (ed.). *Krone und Schleier: Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern: Ruhrlanmuseum: Die frühen Klöster und Stifte 500–1200: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland: Die Zeit der Orden 1200–1500*. München: Hirmer, 2005. ISBN 3-7774-2565-6; HAMBURGER, Jeffrey F. a MARTI, Susan (ed.). *Crown and veil: female monasticism from the fifth to the fifteenth centuries*. New York: Columbia University Press, 2008. ISBN 978-0-231-13980-9.
- 11 Mezi mnohými tituly například BELL, David N. *What Nuns read: Books and Libraries in Medieval English Nunneries*. Kalamazoo: Liturgical Press, 1995. ISBN 978-08-79-07558-3; OPITZ Claudia a KLEINAU, Elke (ed.). *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*. Bd. 1: Vom Mittelalter bis zur Aufklärung. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag, 1996. ISBN 3-593-35433-0; EL KHOLI, Susann. *Lektüre in Frauenkonventen des ostfränkischen Reiches vom 8. Jahrhundert bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Würzburg: Königshausen und Neumann, 1997. ISBN 978-3-8260-1278-5; ERLER, Mary. *Women, Reading and Piety in Late Medieval England*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. ISBN 978-80-52-10245-70; D'ARCENS, Louise a FEROS RUY, Juanita (ed.). *Maistresse of my Wit: Medieval Women, Modern Scholars*. Turnhout: Brepols, 2004. ISBN 978-2-503-51165-8; EHRENSCHWENDTNER, Marie–Luise. *Die Bildung der Dominikanerinnen in Süddeutschland vom 13. bis 15. Jahrhundert*. Contubernium 60. Steiner: Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004. ISBN 978-3-515-07838-2; BODARWÉ, Katrinette. *Sanctimoniales litteratae: Schriftlichkeit und Bildung in den ottonischen Frauenkommunitäten Gandersheim, Essen und Quedlinburg*. Münster: Aschendorff 2004. ISBN 978-34-02-06249-4; MULDER-BAKKER, Anneke B. (ed.). *Seeing and Knowing: Women and Learning in Medieval Europe 1200–1550*. Turnhout: Brepols, 2004. ISBN 978-2-503-51448-2; KLUETING Edeltraud a KLUETING Harm (ed.). *Fromme Frauen als gelehrte Frauen. Bildung, Wissenschaft und Kunst im weiblichen Religiosentum des Mittelalters und der Neuzeit*. Köln: Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, 2010. ISBN 978-3-9391-60-4; HENTSCH, Alice Adèle. *De la littérature didactique du Moyen Âge s' adressant spécialement*

V českém prostředí bychom v tomto směru vyzdvihli především sborník *Ženy a děti ve dvorské společnosti* editorů Dany Dvořáčkové-Malé a Jana Zelenky a *Děti a dětství* editované touže autorkou.¹² Při psaní tohoto článku autorka pracovala také se svými staršími zjištěními, mapujícími knižní dědictví ženských klášterů.¹³

Obr. 4 Panna Marie s Ježíškem (Osecký lektionář, NK ČR XIII A 6, s. 44)

Zkoumání rukopisů ke sledovanému tématu musí začít výzkumem klášterních knihoven ženských klášterů. V posledních několika dekádách se objevilo několik průlomových prací zaměřených přímo na knihovny ženských klášterů. Období rušení klášterů se zachycením předávacích protokolů na základě průzkumu fondu kláštera benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě zpracoval jedinečným způsobem Ondřej Bastl¹⁴. Na jeho práci autorka přímo navázala¹⁵. Později se tématu věnoval Karel Pacovský¹⁶. Milan Hlinomaz se při zpracování inkunábulí kláštera premonstrátů v Teplé zaměřil také na dějiny ženského kláštera v Chotěšově – leč knihovně jako takové se nevěnoval v dostatečné šíři.¹⁷ Obdobným způsobem zahrnuje také Marta Hradilová při

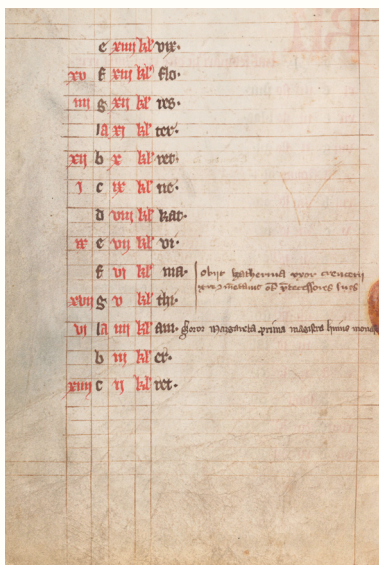
průzkumu knihovny kláštera minoritů v Českém Krumlově rukopisy z tamního kláštera klarisek.¹⁸ Výzkum této knihovny zůstává ještě otevřený. Podobně otevřenou otázkou je průzkum fragmentárně dochované knihovny dominikánek u sv. Anny na Starém Městě pražském. K tématu značnou měrou přispěla kolektivní monografie *Lux secretis inclusa claustralibus*, věnující se přímo vybraným knihovnám zrušených ženských klášterů.¹⁹

aux femmes. Genf: Nabu Press, 2013. ISBN 978-1294150060; CARMASSI, Patrizia, SCHLOTHEUBER, Eva a BREITENBACH, Almut (ed.). *Schriftkultur und religiöse Zentren im norddeutschen Raum*. Wiesbaden: Harrassowitz in Kommission, 2014. ISBN 978-34-47-10016-8; CLANCHY, Michael. *Looking back from the invention of printing: mothers and the teaching of reading in the Middle Ages*. Turnhout: Brepols, 2018. ISBN 978-2-503-58083-8.

- 12 DVORÁČKOVÁ MALÁ, Dana (ed.). *Ženy a děti ve dvorské společnosti*. Praha: Historický ústav, 2015. ISBN 978-80-7286-236-8; DVORÁČKOVÁ MALÁ, Dana a kol. *Děti a dětství: od středověku na práh osvícenství*. Praha: NLN 2019. ISBN 978-80-7286-333-4.
- 13 Zejména MODRÁKOVÁ, Renáta. *Knihovny ženských klášterů v pohusitském období*. *Acta Musei Nationali Pragae Historia litterarum*. 2020, roč. 65, č. 3–4, s. 25–40, další práce jsou citovány v článku.
- 14 BASTL, Ondřej. *Knihy a listiny zrušeného svatojiříského kláštera*. In: Petr KREUZ (ed.) *Seminář a jeho hosté, II, Sborník příspěvků k nedožitým 70. narozeninám doc. dr. Rostislava Nového*. Praha: Scriptorium, 2004, s. 187–223. ISBN 80-86197-53-0.
- 15 MODRÁKOVÁ, Renáta. *Knížní kultura kláštera benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě*. Praha: Národní knihovna České republiky, 2022. ISBN 978-80-7050-751-3 (tam citována četná starší literatura).
- 16 PACOVSKÝ, Karel. *Svatojiříský klášter v Praze očima pisatelů doby předhusitské*. Praha: NLN, 2023. ISBN 978-80-7422-864-3 (tam citována četná starší literatura).
- 17 HLINOMAZ, Milan. *Dějiny kláštera premonstrátů v Chotěšově*. České Budějovice: Veduta, 2009. ISBN 978-80-86829-46-3.
- 18 HRADILOVÁ, Marta. *K dějinám knihovny minoritů v Českém Krumlově*. Praha: Scriptorium, Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, 2014. ISBN 978-80-87782-36-1.
- 19 *Lux secretis inclusa claustralibus: ženské kláštery zrušené v době josefínských reforem*. Praha: Národní knihovna České republiky, 2023. ISBN 978-80-7050-787-2.

Vymezení sledovaných klášterů

Nejvíce informací poskytla knihovna kláštera benediktinek u sv. Jiří, jejíž rukopisy se dochovaly v největším počtu.²⁰ Nejen ve své době, ale i nyní zůstává tamní knihovna největší knihovnou ženského kláštera.²¹ Z kláštera dominikánek u sv. Anny je možno pracovat jen s omezeným množstvím rukopisů. Totéž musíme konstatovat v případě klášterů premonstrátek v Chotěšově a Doksanech – z tamních knihoven se dochovaly zejména tisky²². Z kláštera klarisek na Starém Městě pražském známe jen malé množství rukopisů. Větší počet dochovaných kodexů pochází z kláštera klarisek v Českém Krumlově. Četné tituly, které budou dále rozebrány v příspěvku, se nacházejí ve fondu kláštera klarisek v Chebu, který je bezprostředním cílem autorčina dalšího výzkumu²³. Zároveň byly zapracovány informace získané při systematickém průzkumu archivních fondů, zejména předávacích protokolů ze zrušených klášterů²⁴. V těchto seznamech jsou uvedeny četné tituly, které byly používány ke vzdělávání a které se ne vždy podařilo identifikovat.

Obr. 5 Záznam o úmrtí první převorky kláštera klarisek z Českého Krumlova (Necrologium, NK ČR VI B 9, fol. 2v)

Osoby zprostředkující vzdělání v ženských středověkých konventech

Dnes již je přežit názor, že ženy v kláštorech byly nevzdělané. Úroveň vzdělání nebyla v ženských kláštorech na takové výši jako v případě řady mužských řeholních institucí. Z povahy věci byla výrazně nižší než univerzitní vzdělání. I přesto některé řádové sestry překročily horizont své doby a zapsaly se do kulturních a literárních dějin. Jednou z nejznámějších je benediktinka a abatýše kláštera na Rupertsbergu u Bingen Hildegarda z Bingen (1097–1179)²⁵, která byla známa nejen na poli literárním, ale také jako lékařka, přírodovědkyně a hudební skladatelka. V jedinečných mystických spisech jsou zaznamenána vidění benediktinky Alžběty ze Schönau (1129–1165)²⁶. Benediktinka Herrada z Landesbergu

(zemř. 1195) vstoupila do dějin díky své obrazové encyklopedii *Hortus deliciarum*²⁷. Klášter v Gandersheimu byl domovem básničky a spisovatelce Roswithe (zemř. 968),

20 K počtu rukopisů dochovaných z bývalých klášterních ženských knihoven zrušených v době josefinských reforem odkazují na svůj článek *Knihovny ženských klášterů v pohusitském období*.

21 MODRÁKOVÁ, Renáta. V monografii *Knížní kultura kláštera benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě* je citována rozsáhlá starší literatura.

22 Knihovně doksanského kláštera se nyní v četných pracích věnuje zejména Hedvíka Kuchařová.

23 Dizertační práce *Pozdní středověká reformovaná knihovna kláštera klarisek v Chebu*.

24 Archiv Národní knihovny ČR (Fond zrušených klášterů), Národní archiv ČR (Fond zrušených klášterů, fond České státní úctárny, fond Českého zemského gubernia).

25 Mezi mnohými například EMBACH, Michael. *Die Schriften Hildegards von Bingen: Studien zu ihrer Überlieferung und Rezeption im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Berlin: Akademie, 2003. ISBN 978-3050036663, FLANAGAN, Sabina. *Hildegard of Bingen, 1098–1179: A Visionary Life*, 2 ed. New York: Routledge, 1998. ISBN 9780415185516.

26 CLARKE, Anne L. *Elisabeth of Schönau: The Complete Works*. New York: Paulist, 2000. ISBN 978-08091-3959-0.

27 HERRAD of Hohenbourg, *Hortus deliciarum*. GREEN, Rosalie, EVANS, Michael, BISCHOFF, Christine a CURSHMANN, Michael (ed.). London: Warburg Institute, 1979.

kteřá je považována za první autorku středověkých dramát²⁸. Mechthilda z Magdeburgu (zemř. 1282) proslula jako mystička²⁹. Mystickými spisy byla známa benediktinka Gertruda z Helfty (1256–1301/1302)³⁰. Brigita Švédská (1303–1373), abatyše, mystička a zakladatelka řádu brigitinek, inspirovala celé generace žen, které se přímo zaměřily na rozvoj vzdělanosti³¹. Na samý závěr středověku je kladena literární aktivita dominikánky Caritas Pirckheimer (1467–1532)³², která vedla korespondenci s čelnými představiteli německého humanismu.

Obr. 6 Abatyše a konvent kláštera benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě (tzv. Pasionál abatyše Kunhuty, NK ČR XIV A 17, fol. 1r)

Ve středověkých kláštřech existovala přísná hierarchie, která určovala rozdělení úloh a odpovědností mezi členkami řeholního společenství. Tato struktura se řídila příslušnými řeholemi, přičemž v našem prostředí dominovaly řehole sv. Benedikta³³ a řehole sv. Augustina³⁴, pro klarisky také řehole sv. Kláry. Řehole jasně mluví o důležitosti vzdělávání. Hlavou řeholního společenství byla abatyše³⁵ nebo převorka. Mezi jejich povinnosti patřilo rozhodování o pořízení knih, určování profesní dráhy sester a mnoho dalších úkolů. S ohledem na značnou šíři jejich povinností měly k ruce řadu dalších osob. Přímo pod abatyší stála převorka, v případě řádů s převorkou v čele

to byla podpřevorka. Ty se orientovaly v dění uvnitř konventu. Samotnou výukou se pak bývaly novicmistryně³⁶ (*magistra novitiarum*). Jejich úkolem bylo starat se o novou generaci sester, vést je k řádnému řeholnímu životu a zprostředkovat jim všechny podstatné znalosti. V dnešním slova smyslu to tedy byly učitelky kombinované s vychovatelkami. Přihlédneme-li k tomu, že novicky byly odděleny od konventu řádových sester, byly novicmistryně těmi, které určovaly, co, jak a kdy se novicky budou učit a jakých znalostí nabydou. Blízkou spolupracovnicí abatyše byla také knihovnice, která měla na starosti

28 HROTSVIT. *Opera omnia*. Walter BERSCHIN (ed.). München: K. G. Saur, 2001. ISBN 978-3598719127.

29 NEUMANN, Hans a VOLLMANN–PROFE, Gisela. *Mechthild von Magdeburg „Das fließende Licht der Gottheit“: Nach der Einsiedler Handschrift in Kritischem Vergleich mit der gesamten Überlieferung*. München: Artemis Verlag, 1990.

30 GERTRUD von Helfta. *Oeuvres spirituelles, I–V*. Jacques HOURLIER a další (ed.). Paris: Éditions du Cerf, 1968–1986, GERTRUD von Helfta: *Exercitia spiritualia, Geistliche Übungen: lateinisch und deutsch*. Siegfried RINGLER (ed.). Elberfeld: Humbert, 2001. ISBN 978-3938657027.

31 MORRIS, Bridget. *St Birgitta of Sweden. Studies in Medieval Mysticism*, 1. Martlesham: Boydell Press, 1999. ISBN 978-0851157276.

32 WIETHAUS, Ulrike. *Female Authority and Religiosity in the Letters of Katharina Zell and Caritas Pirckheimer. Mystics Quarterly*. 1993, roč. 19, s. 123–135.

33 FRANECOVÁ, Alžběta, ENGELHART, Vojtěch a VANDROVEC, Aleš. *Regula Benedicti = Řehole Benediktova*. Praha: Benediktinské arcidiákonství sv. Vojtěcha a Markéty, 1998. ISBN 80-238-2676-X; HERWEGEN, Ildefons. *Smysl a duch Benediktovy řehole*. Vyšší Brod: Cisterciácké opatství, 2008. ISBN 978-80-86644-99-8; HOLZHERR, Georg. *Řehole Benediktova: uvedení do křesťanského života: (komentář)*. Praha: Benediktinské arcidiákonství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2001. ISBN 80-902682-3-4.

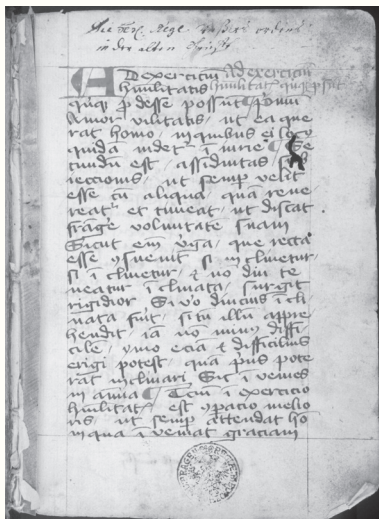
34 Například Královská kanonie premonstrátů na Strahově. Řehole sv. Augustina. Online. Dostupné z <https://www.strahovskyclaster.cz/reholni-komunita/dejiny-radu/rehole-sv-augustina> [cit. 2024-08-18].

35 MODRÁKOVÁ, Renáta. Kunhuta, s. 47–52; MODRÁKOVÁ, Renáta. Abatyše s knihou v českém středověku. *Knihovna: Knihovnické revue* 2023, roč. 34, s. 5–21.

36 Blíže k jejich roli MODRÁKOVÁ, Renáta. *Knížní kultura*, s. 132, SIGNORI Gabriela. *Vom ABC zur Petition*, s. 88–112.

správu klášterní knihovny. Její role je v českém prostředí doložena již od roku 1367³⁷. Hlavní zpěvačka (*cantrix*) mohla mít samostatnou pozici, ale mohla jí být i novicmistryně – zejména v ženských řádových společenstvích to byla vážená a významná role.

Jaká byla úloha písařek v kláštěrech? Přestože jejich role nebyla výslovně popsána v žádném z řeholí, předpokládalo se, že psaní bude součástí základního vzdělání. Některé sestry, které prokázaly zručnost v opisování textů či iluminátorských pracích, byly v mnohých kláštěrech raného a vrcholného středověku pověřeny těmito úlohami.³⁸ Na sklonku středověku sledujeme větší počet sester, které byly schopny nejen řemeslně opisovat, ale také texty opravovat (zejména v konventu klarisek z Chebu). Tento jev probíhal na pozadí vernakularizace³⁹ a laicizace bohemikální knižní kultury.

Obr. 7 Začátek Řehole sv. Benedikta (Řehole sv. Benedikta, NK ČR I F 29, fol. 1r)

Uměly sestry číst? Znalosti čtení byly řeholemi předpokládány. Odpovídalo tomu také vybavení klášterů, které až na naprosté výjimky disponovaly knihovnami a souborem knih, určených k vlastní četbě, a příslušným nábytkem.⁴⁰ Dochované knižní korpusy ukazují, že tyto knihovny byly podstatně menší a titulově přece jen omezenější, než tomu bylo v případě mužských klášterů.

Nejnižší stupně výuky

Proces výuky zřejmě začínal memorováním. Modlitby a základní texty byly dívkám dobře známé již od dětství, ale v kláštěře se je učily zpaměti v latině. Každá z nich měla v rámci svých schopností zvládnout tři úrovně: *lectio* – *meditatio* – *oratio*. Zároveň se naučily nazpaměť všech 150 žalmů, opět v latině. Po zvládnutí

těchto textů se přistoupilo k výuce čtení. Teprve po zvládnutí výuky čtení se mohlo postoupit k výuce psaní. Dívky se čtení učily prostřednictvím textů, které se již naučily nazpaměť. Každé slovo bylo pečlivě rozebráno, a pomocí paměti a zvuku se pak učily rozpoznávat

37 Ke knihovnici blíže MODRÁKOVÁ, Renáta. *Knižní kultura*, s. 78–80, 98, 132, 173, 195, 449.

38 SMITH, Lesley a TAYLOR, Jane H. M. (ed.). *Women and the book: assessing the visual evidence*. London: British Library, 1997. ISBN 0-7123-0498-3; GRAF, Katrin. *Bildnisse schreibender Frauen im Mittelalter: 9. bis Anfang 13. Jahrhundert*. Basel: Schwabe, 2002. ISBN 978-3-7965-1589-7; GARBER, Rebecca L. R. *Feminine figurae. Representations of Gender in Religious Texts by Medieval German Women Writers 1100–1375*. London: Routledge, 2003. ISBN 9780415866941; BEACH, Alison I. *Women as scribes: book production and monastic reform in twelfth-century Bavaria*. New York: Cambridge University Press, 2004. ISBN 0-521-79243-6; HÄRTEL, Helmar. *Geschrieben und gemalt: gelehrte Bücher aus Frauenhand: eine Klosterbibliothek sächsischer Benediktinerinnen des 12. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Harrassowitz in Kommission, 2006. ISBN 3-447-05487-5; CYRUS, Cynthia J. *The scribes for women's convents in late medieval Germany*. Toronto: University of Toronto Press, 2009. ISBN 978-1-4426-8908-4; MENGIS, Simone. *Schreibende Frauen um 1500: Scriptorium und Bibliothek des Dominikanerinnenklosters St. Katharina St. Gallen*. Berlin: De Gruyter, 2013. ISBN 978-3-11-022088-9.

39 Tedy procesech pronikání lidových jazyků do funkcí předtím zastávaných latinou nebo – z jiného úhlu pohledu – přesunu sociokulturních hodnot dosud kódovaných latinou do lidových jazyků, blíže VYKYPĚL, Bohumil. Tři sborníky o vernakularizaci. *Linguistica Brunensia*. 2021, roč. 69, č. 1, s. 113–118, ISSN 1803-7410.

40 HANEBUTT–BENZ, Eva-Maria. *Die Kunst des Lesens: Lesemöbel und Leseverhalten vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main: Museum für Kunsthandwerk, 1985.

jednotlivá písmena. K této výuce sloužily mimo jiné četné žaltáře⁴¹, které se dochovaly ve vyšším počtu ve všech bývalých knihovnách.⁴² Mnohé z nich byly také dary původních rodin, s nimiž vstupovaly dívky do kláštera.⁴³ Tyto rukopisy se pak staly součástí klášterních knihoven a byly půjčovány dívkám či sestrám, které patřičné liturgické knihy. Mnohé z nich jsou knižními artefakty s různě náročnou výzdobou⁴⁴. Některé žaltáře byly kombinované s dalším typem liturgických knih⁴⁵. Mnohé kodexy migrovaly mezi kláštery spolu s jejich majitelkami – takovým případem je např. žaltář NK ČR XIII E 14b s náročnou iluminátorskou výzdobou, který přešel z blíže neznámého německého kláštera do kláštera benediktinek u sv. Jiří, anebo tištěný žaltář NK ČR Teplá B 40⁴⁶, který byl vytištěn u Mauritia Brandise 30. 3. 1485, zakoupil jej chotěšovský probošt Adam Rudrisch a později se stal součástí majetku kláštera premonstrátek v Chotěšově. Některé další sloužily i jako dary – to předpokládáme u umělecky ceněného Karlštejnského žaltáře KNM XVI A 18, který vznikl s největší pravděpodobností v klášteře benediktinek u sv. Jiří, ale poměrně záhy byl (snad) darován karlštejnské kapitule. Žaltáře byly brzy překládány do češtiny a němčiny a také byly brzy tištěny⁴⁷.

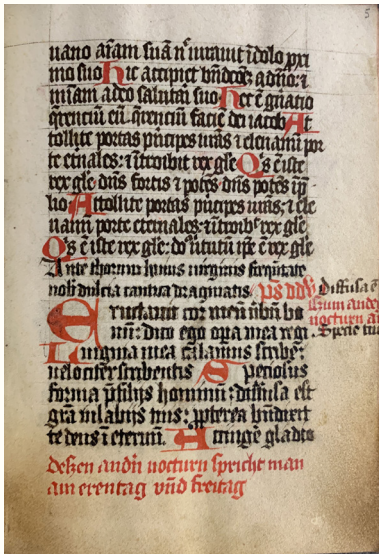

Obr. 8 Trůnící Panna Marie s Ježíškem (Žaltář, NK ČR XIII E 14b, fol. 68v)

-
- 41 Největší počet se dochoval z knihovny benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě (NK ČR XII G 8 z druhé poloviny 13. století, NK ČR XII G 11a, a z konce 13. století, NK ČR XII G 11b z konce 13. století, dvoudílné psalterium NK ČR I H 8a a NK ČR I H 8b z přelomu 15. a 16. století.) Z knihovny kláštera premonstrátek v Chotěšově známe jeden žaltář ze 14. století (NK ČR XIII D 18).
- 42 SUTHERLAND, Annie. *English psalms in the Middle Ages, 1300–1450*. New York: Oxford University Press, 2015. ISBN 978-0-19-872636-4; BÜTTNER, Frank O. *The Illuminated Psalter. Studies in the Content, Purpose and Placement of its Images*. Turnhout: Brepols, 2004. ISBN 2503514650.
- 43 Blíže MODRÁKOVÁ, Renáta. Středověké rukopisy v soukromém vlastnictví benediktinek z kláštera sv. Jiří na Pražském hradě. In: *Knihy v proměnách času*, ed. Jitka Radimská, České Budějovice: Jihočeská univerzita 2015, s. 337–354. ISBN 978-80-7394-542-8.
- 44 Z kláštera benediktinek u sv. Jiří: iluminované psalterium NK ČR I H 7 z poloviny 13. století.
- 45 Například psalterium a hymnarius z let 1275 až 1450 (NK ČR VI G 2) a psalterium a hymnarius z let 1250 až 1400 (NK ČR VI F 12c) z knihovny benediktinek u sv. Jiří.
- 46 *Psalterium latinum*. Leipzig: Mauritius Brandis, 30. 3. 1485.
- 47 Například z kláštera klarisek v Českém Krumlově doložené *Psalterium Davidis cum hymnis*. Leipzig 1514 (předávací protokol, Archiv Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Klášter klarisek v Českém Krumlově).

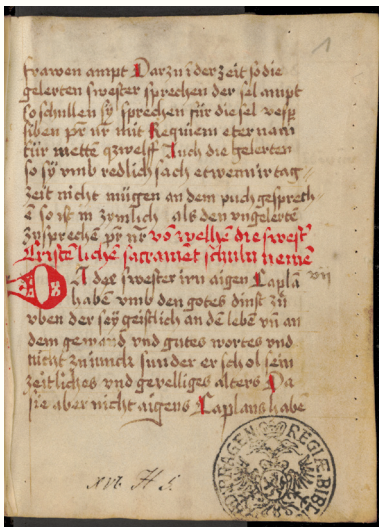
Dalším typem knih, se kterým se dívky seznámily poměrně záhy, byly breviáře⁴⁸. Ty tvořily nezbytnou součást všech klášterních knihoven a podobně jako v případě žaltářů i ony se dochovaly ve značném množství.⁴⁹ Oproti žaltářům byly breviáře modifikovány podle zvyklostí místní diecéze a arcidiecéze, odlišností řádu a zvyklostí klášterní instituce. Dívky je musely dobře znát, ostatně doprovázely je celý život. S největší pravděpodobností k breviářům a dalším typům knih přistupovaly tehdy, kdy už znalosti čtení na základní úrovni měly fixované a na tomto typu textů si je dále zlepšovaly. V období raného a vrcholného středověku byly breviáře v našich podmínkách výhradně latinské. Jazykové obtíže s latinou brzy vedly k tomu, že si majitelky rukopisů začaly do svých breviářů zapisovat drobné překlady jednotlivých slov nebo dokonce celých vět. Tyto drobné české překlady se dochovaly v breviáři KNM XIV D 13⁵⁰ a podchycují všechny možné i nemožné záludnosti latiny pro čtenářku. Podobně nacházíme drobné překlady jednotlivých slov a vět do němčiny v breviáři NK ČR XI F 12 z 15. století a v breviáři NK ČR VII G 26 z přelomu 14. a 15. století z kláštera klarisek v Chebu. Breviáře měly charakter soukromých rukopisů – prožily život se „svoji“ majitelkou⁵¹, ale po její smrti přešly do klášterní knihovny. U těch nejstarších zase sledujeme četné opravy a úpravy jednotlivých oficií.⁵² Podobně jako žaltáře i breviáře jsou v četnějších případech bohatě iluminovány a odrážejí tak původní vyšší statut svoji majitelky⁵³. Také migrovaly mezi jednotlivými kláštéry, jak je tomu například u původně břevnovského rukopisu NK ČR VI G 11 z konce 12. století, dochovaného později v knihovně benediktinek u sv. Jiří. Také byly záhy tištěny⁵⁴. Breviáře byly knihy, s nimiž řeholnice svoji duchovní pouť zahajovaly a také končily.

-
- 48 MALINA, Bedřich. *Dějiny římského breviáře*. Praha: Vyšehrad, 1939; DRAGON, Michal. *Česká středověká kalendária*. Praha 2000. Diplomová práce. Karlova univerzita v Praze, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Katedra archivnictví a pomocných věd historických.
- 49 Například větší počet rukopisů z knihovny kláštera benediktinek u sv. Jiří: trochu nejistého původu breviář NK ČR XII A 22 z první poloviny 14. století, breviář NK ČR XII G 20a z poloviny 13. století, breviář NK ČR XIII B 9 z počátku 15. století, breviář NK ČR XIII C 1b z druhé třetiny 14. století, breviář NK ČR XIII C 5 z druhé poloviny 14. století, breviář NK ČR XIII E 14f z počátku 14. století, breviář NK ČR XIV F 12 ze 14. století, breviář NK ČR XXIII D 156 z přelomu 12. a 13. století až první poloviny 14. století. Tři breviáře se dochovaly z knihovny kláštera premonstrátek v Chotěšově (NK ČR XIV E 15 ze 13. století, NK ČR XIII D 18 z roku 1353 a NK ČR VII F 23 ze 14. století). Z knihovny kláštera klarisek v Českém Krumlově známe tři breviáře (NK ČR XIII H 3r z 15. století, NK ČR VII H 15 z 15. století, NK ČR VII H 12 z 15. až 16. století). Do knihovny klarisek v Chebu byly určeny dva breviáře (NK ČR VI G 16a z 15. století, NK ČR VII H 12 z 15. století).
- 50 Blíže MODRÁKOVÁ, Renáta. *Knížní kultura*, s. 252–271.
- 51 Tak tomu bylo například hned u čtyř breviářů Kunhuty, abatyše kláštera benediktinek u sv. Jiří (NK ČR VII G 17d, NK ČR XII D 8a, NK ČR XII D 8b a NK ČR XII D 9) z počátku 14. století. U svatojiřských abatyší se obecně setkáváme s větším počtem breviářů (breviáře abatyše Žofie ze sklonku 13. století NK ČR XII F 5 a NK ČR XII F 9).
- 52 Tak je tomu například u dvou nejstarších breviářů ze sledované skupiny, jímž jsou breviáře NK ČR VI E 13, vznikly po polovině 12. století, a NK ČR VI E 4c z druhé poloviny 12. století z knihovny benediktinek u sv. Jiří. Oba mají četné opravy v jednotlivých oficiích a reflektují tak vývoj těchto oficií.
- 53 Tak je tomu například v případě četných breviářů z kláštera benediktinek u sv. Jiří, které pocházely z nejvyšších společenských kruhů (breviář NK ČR XII E 1 z poslední třetiny 14. století blíže neznámé objednavatelky nebo breviář NK ČR XIII C 1a z konce 14. století vzešlý z okruhu umělců Václava IV., také breviář NK ČR XIII E 14e z poloviny 14. století, iluminovaný breviář NK ČR XXIII D 138, do roku 1359 datovaný breviář NK ČR XXIII D 142, z poloviny 14. století pocházející breviář NK ČR XXIII D 155, breviář NK ČR VII G 7 z přelomu 13. a 14. století, dva iluminované breviáře abatyše téhož kláštera Kunhuty z Kolovrat NK ČR XIII E 1 z roku 1386 a breviář NK ČR XIII E 14a z let 1365 až 1385).
- 54 V předávacích protokolech knihovny kláštera benediktinek u sv. Jiří je jmenovitě uvedeno *Breviarium Horarum Canonicarum Secundum Rubricam Ecclesiae Archiepisc. Pragensis*. Nürnberg: Georg Fuchs, 1502 (Archiv Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Benediktinky u sv. Jiří). V předávacích protokolech knihovny kláštera klarisek v Českém Krumlově je zapsán titul *Breviarium Venetiis per Jac. Mentium de Leuco*, 1518 (Archiv Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Klarisky v Českém Krumlově). Podobně byl součástí knihovny kláštera premonstrátek v Chotěšově *Breviarium praemonstratense*. Alost: Theodorici Martini 1488 (NK ČR Teplá B 91).

Obr. 9 Německé komentáře v latinském breviáři z knihovny kláštera klarisek v Chebu (Breviář, NK ČR VII G 26, fol. 5r)

Dalším typem textů, který se dívky učily nazpaměť, byly příslušné řehole. V období raného a vrcholného středověku se je učily v latině. Rozebíraly ji s novicmistryni – řehole musela být nejen naučená, ale také jí musely rozumět všechny sestry. Záhy se tedy začaly objevovat latinské texty s komentáři (například *Formula novitiam et Regula s. Benedicti* z počátku 15. století z knihovny kláštera benediktinek u sv. Jiří s komentáři s výukovým charakterem, NK ČR I F 29) a četnými překlady do češtiny (řehole NK ČR XVII F 14 z počátku 16. století z knihovny kláštera dominikánek u sv. Anny na Starém Městě pražském) a němčiny⁵⁵. Podobný charakter měla také *Specula*, tedy Zrcadla o správném konání a životě, upravená pro jeptišky⁵⁶.

Obr. 10 Řehole sv. Kláry (Clarissinenregel, NK ČR XVI G 34, fol. 1r)

V tomto bodě je třeba zdůraznit, že ve sledovaném období se četlo nahlas, metody tichého čtení se teprve rozvíjely.⁵⁷ Dívky a mladé ženy byly trénovány v hlasitém přednesu. Ženy s výborným přednesem přebíraly povinnosti hlasitého předčítání při společném jídle a pracích.⁵⁸

Texty využívané k rozvinutější výuce

Domníváme se, že v okamžiku, kdy dívky zvládly čtení v latině, seznámily se s dalšími liturgickými knihami, které je provázely po celý život. Na rozdíl od žaltáře je už nemusely znát nazpaměť. Jejich znalost byla nezbytná, ostatně se podle nich řídila liturgie každého kláštera⁵⁹. Podle některých textů se také formoval a rozvíjel vnitřní duchovní život dívek.

55 Z knihovny kláštera klarisek v Chebu *Clarissinenregel* z roku 1505 NK ČR XVI G 34, Humbertus de Romanis: *Erklärung der Regel des hl. Augustin* z roku 1517 NK ČR XVI D 18, Augustin Alveder: *Glosse über die Regel der hl. Clara* z roku 1535 NK ČR XVI E 20.

56 Například *Speculum* od Davida de Augusta NK ČR VII D 2 z poloviny 14. století z knihovny benediktinek u sv. Jiří nebo David de Augusta: *Knihy o životu duchovním nábožném a Knihy o sedmeru prospívání duchovního* z roku 1453 z knihovny kláštera klarisek v Českém Krumlově, nyní NK ČR XI C 6.

57 GROTTANS, Anna A. *Reading in medieval St. Gall*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. ISBN 978-05-11-48330-1.

58 Předčítalo se z lekcionářů (například lekcionář NK ČR XII E 16 z počátku 12. století z knihovny kláštera benediktinek u sv. Jiří, z kláštera klavíre v Českém Krumlově lekcionáře NK ČR XIII A 1a a NK ČR XIII A 1b ze 14. století).

59 HUGHES, Andrew. *Medieval Manuscripts for Mass and Office: A Guide to their Organization and Terminology*. Toronto: University of Toronto Press, 1982, PALAZZO, Eric. *Histoire des livres liturgiques. Volume 1, Le Moyen Age: des origines au XIIIe siècle*. Paris: Beauchesne, 1993.

K prohloubení osobní duchovní praxe vedly knihy modliteb⁶⁰. V minulosti i dobách nedávných byly základní modlitby velmi dobře známy, neboť se vštěpovaly už malým dětem. S latinskými verzemi modliteb se seznamovaly dívky v kláštorech již v nejútlejším věku. Dochované knihy modliteb mají spíše meditativní charakter a jejich úkolem je rozvinout spiritualitu majitelky. To je patrné na souboru tří rukopisných knih Kunhuty, abatyše kláštera benediktinek u sv. Jiří z počátku 14. století (kniha modliteb za zemřelé NK ČR VI G 16b, dvě knihy soukromých modliteb NK ČR XII D 11 a NK ČR XII D 12). Opisování drobných modliteb na samostatné útržky pergamenu či listy papíru nebo jejich vpisování za základní texty shledáváme v mnoha dochovaných rukopisech a tisících dochovaných z různých knihoven mužských a ženských klášterů.

Od konce 14. století se začaly objevovat latinské knihy hodinek, které díky své jednoduchosti a menšímu rozsahu oproti breviářům našly oblibu (nejen) v ženských kláštorech. Podobně jako žaltáře nebo breviáře byly objednávány konkrétními objednavatelkami a měly rozsáhlou obrazovou výzdobu.

Do této skupiny můžeme dále zařadit pasionály. Jedním z nejkrásnějších pasionálů v českých fondech je jedinečný rukopis abatyše Kunhuty⁶¹, která v letech 1302 až 1321 stála v čele kláštera benediktinek u sv. Jiří (NK ČR XIV A 17⁶²). Jeho rozsáhlý obrazový cyklus od blíže neznámého iluminátora odkazuje také k výukovému charakteru knihy. Pasionály byly také brzy vydávány tiskem⁶³.

Poslání vzdělávat na základě správného příkladu měly legendy a životy svatých. Se životy čertných světic se mohly seznámit novicky z kláštera benediktinek u sv. Jiří v rukopise NK ČR VI E 1, který pochází z poslední třetiny 13. století. K lepšímu vštípení informací jim jistě napomohla iluminátorská výzdoba. Premonstrátky v Chotěšově zase disponovaly rukopisem obsahujícím život jejich zakladatele, blahoslavného Hroznaty (*Vita fratris Hroznatae* z roku 1517, dnes NK ČR Teplá Ms B 1). Tytéž ještě vlastnily tištěnou knihu Jacobus Januensis: *Legenda Sanctorum quae Lombardica nominatim historia*, která je uvedena v předávacích protokolech tohoto kláštera⁶⁴.

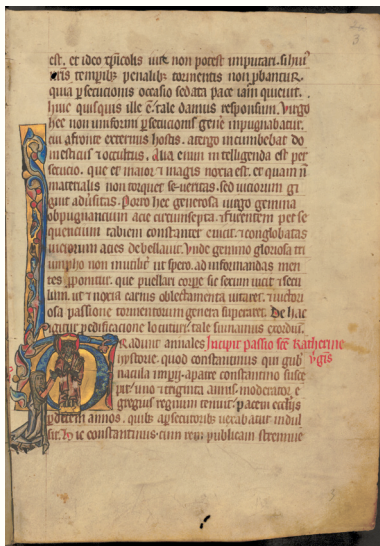
60 HAMBURGER, Jeffrey F. a PALMER, Nigel F. *The prayer book of Ursula Begerin*. Dietikon–Zürich: Urs Graf, 2015. ISBN 978-3-85951-280-1; STUDNIČKOVÁ, Milada a další (ed.). *Nebeský žebřík: pozdně středověké modlitební knihy ze sbírek Národní knihovny ČR*. Praha: Scriptorium, 2019. ISBN 978-80-88013-93-8; ACHTEN, Gerard (ed.). *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter. Andachts- und Stundenbücher in Handschrift und Frühdruck. Ausstellungskatalog der Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, Berlin*. Berlin: Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, 1980.

61 K její osobnosti nedávno MODRÁKOVÁ, Renáta. *Kunhuta: královská dcera a svatojiřská abatyše*. Praha: Národní knihovna České republiky, 2023. ISBN 978-80-7050-794-0.

62 MARTÍNKOVÁ, Dana. *Frater Colda ordinis praedicatorum De strenuo milite. De mansionibus celestibus*. Pragae: OIKOYMENH, 1997. ISBN 80-86005-55-0; TOUSSAINT, Gia. *Das Passional der Kunigunde von Böhmen: Bildrhetorik und Spiritualität*. Paderborn – München – Wien – Zürich: Ferdinand Schöningh, 2003. ISBN 3-506-79162-1.

63 Například *Passional bohemice Pragae 1495* uveden v předávacích protokolech kláštera benediktinek u sv. Jiří (Archiv Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Benediktinky u sv. Jiří) nebo Jacobus de Voragine: *Sermones de sanctis. Augustae 1484* uvedený v předávacích protokolech knihovny kláštera premonstrátek v Chotěšově (Archiv Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Premonstrátky v Chotěšově).

64 Archiv Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Premonstrátky v Chotěšově.

Obr. 11 Svatá Kateřina a před ní klečící řeholnice (Vitae sanctorum, NK ČR VI E 1, fol. 3r)

Hudba, a zejména zpěv, hrály v ženských klášterech významnou roli a byly nedílnou součástí klášterního vzdělávání. V některých konventech byl zpěv na značně vysoké úrovni (například v klášterech benediktinek u sv. Jiří⁶⁵). Zpívat musely všechny členky konventu, i četné texty se předzpěvovaly. Dívky v klášteře začínaly se základními zpěvními party a ty nejzdatnější se postupně propracovávaly ke složitějším hudebním skladbám.⁶⁶ Máme povědomí o brzkém zavedení polyfonního zpěvu na počátku 14. století ve svatojiřském konventu⁶⁷ (viz dvojhlasé *alleluia* na konci hymnu *Lux vera* v antifonáři NK ČR XIV G 46, fol. 102r). K výuce hudby bezprostředně sloužila tzv. Guidonská ruka, podle které hlavní zpěvačka učila a ukazovala jednotlivé tóny (hymnář NK ČR XII E 15c na fol. 2v).

Obr. 12 Guidonská ruka (Hymnarius, NK ČR XII E 15c, fol. 2v)

Výuka zpěvu probíhala za pomoci velkého množství notovaných rukopisů, přestože hlavní roli hrála poslechová paměť, která byla klíčová pro zapamatování melodií. Složitosti komplikovaných notačních systémů byly s největší pravděpodobností dobře známy jen nemnohým řadovým sestrám.

Novicky se záhy učily antifony – ku pomoci byly četné notované antifonáře. Ve sledovaných knihovnách se dochovaly ve větších počtech, bez výjimky všechny jsou notované bez náročnější výzdoby.⁶⁸ Výjimkou je v tomto směru jedinečný bohatě iluminovaný Sedlecký antifonář z druhé poloviny 13. století objednaný zatím neurčeným klášteřem

65 MRÁČKOVÁ, Veronika. *Chorální notace v pramenech kláštera sv. Jiří v Praze*. Praha, 2008. Dizertační práce, Filozofická fakulta Karlovy univerzity, Ústav hudební vědy a četné další práce citované výše.

66 *Music education in the Middle ages and the Renaissance*. Online. Bloomington: Indiana University Press, 2010. Dostupné z: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/natl-ebooks/detail.action?docID=557027>. [cit. 2024-08-16]; HUGLO, Michel. *Les livres de chant liturgique*. Turnhout: Brepols, 1988. OLIVER, Judith. *Singing with Angels. Liturgy, Music and Art in the Gradual of Gisela von Kerssenbroeck*. Turnhout: Brepols, 2005. ISBN 978-2-503-51680-6.

67 PLOCEK, Václav. Nejstarší dvojhlasý v rukopisech Universitní knihovny. *Ročenka Universitní knihovny v Praze 1960–1961*, 1962, s. 129–148.

68 Z knihovny kláštera benediktinek u sv. Jiří známe největší počet antifonářů (NK ČR XIII C 4 z přelomu 13. a 14. století, NK ČR XIII C 7 z přelomu 13. a 14. století, NK ČR XIV B 13 z první poloviny 14. století, NK ČR XIV C 20 z 13./14. století). Mezi rukopisy z kláštera premonstrátek v Chotěšově se dochoval kodex *Antiphonarium perpetuis notis musicis instructum et usui or. Prae-monstratensis adaptatum* z roku 1525 (nyní NK ČR VII F 13). V držbě klarisek v Českém Krumlově byl antifonář NK ČR XII A 17 ze 16. století.

cisterciaček (NK ČR XIII A 6).⁶⁹ Do antifonářů podobně jako v případě žaltářů a breviářů byly záhy zapisovány četné poznámky (například v případě antifonáře s německými přípisky NK ČR XIV G 51 z knihovny kláštera klarisek v Chebu).

Další typ hudebních rukopisů představoval hymnář⁷⁰. Ze sledovaných knihoven je známe v rukopisné verzi jen z knihovny kláštera benediktinek u sv. Jiří (NK ČR VII H 1 ze 14. století a NK ČR XII E 15c z počátku 14. století). Podobně se v jednom jediném rukopisném exempláři dochovalo responsorium (v knihovně kláštera premonstrátek v Chotěšově z roku 1482, NK ČR Teplá MS b 18).

Menší skupinu hudebních rukopisů tvoří knihy zachycující průběh liturgie. Pro každý konvent byly naprosto klíčovými a umožňovaly orientaci v mnohdy složitých ritualizovaných obřadech. Mezi ně patří *corpus officiorum*⁷¹.

Jedinečný náhled do praxe každého konventu umožňují procesionály⁷². Známe je z knihovny kláštera benediktinek u sv. Jiří⁷³. Při bližším náhledu vidíme, jak se postupně vyvíjela a proměňovala hudební praxe v tomto konventu. Nedocenitelným zdrojem poznání je *liber ordinarius* z téhož kláštera, které popisuje liturgii do značných detailů (NK ČR XIII E 14d z let 1347 až 1365). Klarisky z Chebu měly ve své knihovně traktát o hudební teorii z konce 15. století (NK ČR XI F 2).

Texty pro pokročilejší stupně výuky

Pokročilejší znalosti a úroveň vzdělání vyžadovaly nejen dobré zvládnutí latiny, ale také schopnosti kritického zhodnocení a vyšší znalosti vyhodnocování a zpracování informací. Tedy úroveň, která byla určena pro starší dívky, mladé ženy, novicky. Okruh autorů a titulů byl určen k celoživotnímu vzdělávání sester. Tvoří jej řada jmen církevních otců, významných teologů a filozofů. V případě ženských klášterů to vždy byly pečlivě ověřené texty, často zjednodušené a nezřídka také ve formě pouhých kompilátů a výtahů. Takovým je například rukopis NK ČR XIV E 10 z roku 1312 z kláštera benediktinek u sv. Jiří, který obsahuje výtah z apokryfního Nikodémova evangelia⁷⁴, texty o narození Krista, ale také výtahy ze života světic. Podobné kompiláty textů církevních otců i antických autorů má další rukopis z téhož kláštera NK ČR XIII E 14c z roku 1303. Tam je také text Aelreda z Rievaulx (1110–1167). V ženských klášterech byly známy práce sv. Anselma z Canterbury (zemř. 1109) – dokladem toho je rukopis z knihovny kláštera dominikánek u sv. Anny na Starém Městě pražském (NK ČR XVII H 11 z počátku 16. století) a další z kláštera benediktinek u sv. Jiří z počátku 14. století (NK ČR Praha XII D 10). Z knihovny kláštera benediktinek u sv. Jiří se dochoval rukopis s *Confessiones* (NK ČR XII D 10) sv. Augustina z počátku 14. století. Přirozeně nechyběly práce sv. Bernarda z Clairvaux

69 Předpokládá se zejména klášter cisterciaček v Předklášteří – Tišnově na Moravě, i když pro přesné potvrzení nemáme prozatím oporu v pramenech (viz výzkum prof. Davida Ebena).

70 HAUG, Andreas, MÁRZ, Christoph a WELKER, Lorenz (ed.). *Der lateinische Hymnus im Mittelalter. Überlieferung, Ästhetik, Ausstrahlung*. Kassel: Beitenreiter, 2004. ISBN 9783761817117.

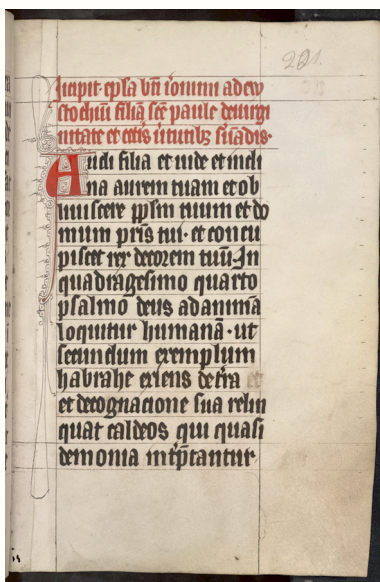
71 *Corpus officiorum* je liturgická kniha zachycující jednotlivá oficia. Z knihovny kláštera benediktinek u sv. Jiří se dochovaly následující: NK ČR VI G 3a z let 1375 až 1425, NK ČR XII E 15b ze 14. století a již zmiňovaný rukopis NK ČR XIV G 46 z počátku 14. století).

72 Procesionály jsou liturgické knihy zachycující texty a zpěvy k procesím.

73 NK ČR VI G 3b z počátku 14. století, NK ČR VI G 5 z první poloviny 14. století, NK ČR VI G 10a z přelomu 13. a 14. století, NK ČR VI G 10b z přelomu 14. a 15. století, NK ČR VI G 15 z konce 13. století, NK ČR VII G 16 z počátku 14. století, NK ČR XII E 15a z první třetiny 14. století, NK ČR XIII H 3c z počátku 14. století, NK ČR XIV D 21 z 15. století.

74 To je také v rukopise NK ČR XIII E 14c z roku 1303 z téhož kláštera.

(zemř. 1153)⁷⁵. Tituly *Lignum vitae* a *Soliloquium* od svatého Bonaventury (zemř. 1274) byly dobře známy benediktinkám u sv. Jiří⁷⁶. Jedním tištěným titulem byl zastoupen Eusebios z Kaisareie, jeden z otců církevních dějin⁷⁷. Ve výčtu církevních otců je zastoupen také Hugo ze Sv. Viktora (klášter benediktinek u sv. Jiří a rukopis XIV E 10). Častěji se potkáváme s díly svatého Jeronýma (347–420)⁷⁸, jednoho z církevních otců (v knihovně klarisek v Českém Krumlově *O svatém Jeronýmovi knihy troje a Povídka o Tobiášovi* z druhé poloviny 15. století, NK ČR XVII E 9). V knihovně kláštera benediktinek u sv. Jiří byly čteny dopisy sv. Jeronýma Pavle⁷⁹ (NK ČR XII D 10) z počátku 14. století. Zejména v pozdním středověku narostla obliba Alberta z Brescie (1100–1155), jehož práce byly hojně překládány do češtiny i němčiny.⁸⁰ Autor paraliturgických a mystických textů známý pod pseudonymem Dionysius Areopagita rezonoval především u benediktinek (rukopis XIII E 14c).

Obr. 13 Začátek dopisu sv. Jeronýma Pavle (NK ČR XII D 10, fol. 201r)

V knihovnách ženských klášterů se objevila jména některých pozdně středověkých teologů a literátů. Titul *Sermones super epistolas dominicales, Pantheon miraculorum* od Bertranda de la Tour (zemř. 1332 nebo 1333) z let 1326 až 1354 byl součástí knihovny kláštera premonstrátek v Chotěšově (NK ČR XII D 6). Obliba Erasma Rotterdamského (1466–1536) se projevila i v ženských společenstvích⁸¹. V knihovně klarisek v Chebu se dochoval titul *Das Buch Granatapfel* z roku 1511 od Geilera z Kaysersberga (1445–1510), populárního kazatele 15. století (NK ČR Cheb 43/7). Rukopis z počátku 14. století se *Speculum beatae Mariae virginis* od Konrada Holtnickera (zemř. 1279) z knihovny kláštera benediktinek u sv. Jiří z počátku 14. století (NK ČR XIV D 13) byl opsán nedlouho po smrti tohoto teologa. Výukový charakter měly práce Vincenta

75 V knihovně benediktinek u sv. Jiří roku 1303 NK ČR XIII E 14c, v knihovně kláštera klarisek v Českém Krumlově *Deutsche Glossen in S. Bernhards Tractat* z 15. století NK ČR XIV H 26.

76 NK ČR XIII E 14c z roku 1303, dále také NK ČR XIV E 10.

77 V knihovně benediktinek u sv. Jiří rukopis XIII E 14c.

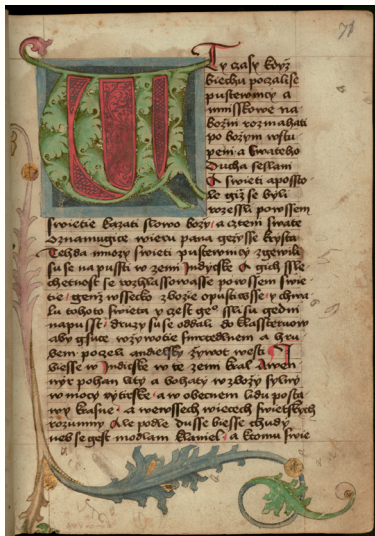
78 KELLY John N. D. *Jerome: His Life, Writings, and Controversies*. London 1975. Cain, Andrew. *The letters of Jerome: asceticism, biblical exegesis, and the construction of Christian authority in late antiquity*. Oxford: Oxford University Press, 2009. ISBN 9780199563555.

79 KRUMEICH Christa. *Hieronymus und die christlichen feminae clarissimae*. Bonn: R. Habelt, 1993. ISBN 978-3774925922; FEICHTINGER Barbara. *Apostolae apostolorum: Frauenaskese als Befreiung und Zwang bei Heironymus*. Frankfurt am Main – Berlin: Peter Lang, 1995. ISBN 9783631476833; LAURENCE Patrick. *Jerôme et le nouveau modèle féminin: la conversion à la „vie parfaite“*. Turnhout: Brepols, 1997. ISBN 978-2-85121-167-5.

80 V knihovně benediktinek u sv. Jiří (NK ČR XVII F 13 z roku 1493, sepsané nejspíše samotnými benediktinkami).

81 V knihovně kláštera premonstrátek v Chotěšově (NK ČR 8 B 71 *Io. Frobenius Studiorum Liberalium Mysticis*. Basel: Johann Froben, 1520) a také v knihovně kláštera klarisek v Chebu (NK ČR Cheb 64/60 *Io. Froben. Lectori S. D. In iuniversas epistolas apostolorum ab ecclesia receptas* Erasma Rotterdamského. Basel: Johann Froben, 1522).

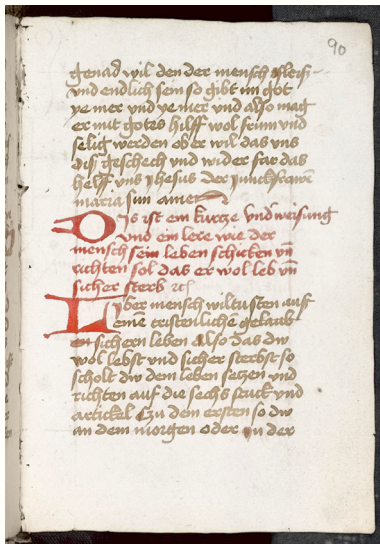
z Beauvais⁸² (zemř. asi 1264), leč dochoval se jen jeden titul (*Liber laudum Beatae Virginis Mariae*) v tomtéž rukopisu z chebské knihovny. Česky psaný román o Barlaamovi a Josafatovi spolu s dalšími texty je součástí rukopisu NK ČR XI D 3, datovaného 1450–1525, z knihovny dominikánek u sv. Anny.

Obr. 14 Začátek kratší verze románu Barlaam a Josafat (NK ČR XI D 3, fol. 71r)

Samostatnou kapitolu, která by si zasloužila komplexní výzkum, je mystika⁸³ ve sledovaných kláštřích. Mystické spisy byly součástí klášterních knihoven a mohly se s nimi seznamovat už novicky. Mystická literatura se opisovala a četla zejména v kláštře klarisek v Chebu na přelomu 15. a 16. století⁸⁴. Je zastoupena známými jmény jako je mistr Eckhart (1260–1327), Tomáš Kempenský (1380–1471) a Heinrich Suso (zemř. 1366). S mystikou byly obeznámeny i dominikánky z kláštera u sv. Anny (NK ČR XVI E 14 z poloviny 15. století).

-
- 82 FIJALKOWSKI Adam. *The Education of Women in Light of Works by Vincent of Beauvais*, OP. *Miscellanea Mediaevalia*, 2000, roč. 17, s. 513–526; GABRIEL Astrik L. *Vinzenz von Beauvais. Ein mittelalterlicher Erzieher*. Frankfurt am Main: Verlag Joseph Knecht, 1967.
- 83 RUH, Kurt. *Geschichte der abendländischen Mystik. Bd. 2, Frauenmystik und Franziskanische Mystik der Frühzeit*. München: C.H. Beck, 1993. ISBN 3-406-34499; RUH, Kurt. *Geschichte der abendländischen Mystik. Bd. 4, Die niederländische Mystik des 14. bis 16. Jahrhunderts*. München: C.H. Beck, 1999. ISBN 3-406-34501-8; MCGINN Bernard. *Mystik im Abendland*, 6 sv., Freiburg am Breisgau: Herder, 1994–2017; DINZELBACHER, Peter a BAUER, Dieter P. (ed.). *Religiöse Frauenbewegung und mystische Frömmigkeit im Mittelalter*. Köln – Wien: Böhlau Verlag, 1988; PETERS, Ursula. *Religiöse Erfahrung als literarisches Faktum. Zur Vorgeschichte und Genese frauenmystischer Texte des 13. und 14. Jahrhunderts*. Tübingen: De Gruyter, 1988. ISBN 9783110931761; PETROFF, Elisabeth Alvilda (ed.). *Medieval Women's Visionary Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1986.
- 84 *Mystische Traktate z přelomu 15. a 16. století* (NK ČR XVI G 31), *Meisterbuch z druhé poloviny 15. století* (NK ČR XVI G 24), *Mystische Traktate und Predigte z poloviny 15. století* (NK ČR XVI G 22), *Das Buch des Gehorsams z 15. století* (NK ČR XVI G 27).

Obr. 15 Začátek Naučení, jak má člověk správně vést svůj život (Sborník textů, NK ČR XVI G 22, fol. 90r)

Didaktický charakter měly inscenované slavnosti, kterých se účastnil celý konvent včetně novicек a malých dívek. V ženských kláštěrech dosáhly značné obliby velikonoční hry⁸⁵ a obřad mytí nohou na Zelený čtvrtek⁸⁶.

Významnou roli sehrávala při výuce vizuální stránka⁸⁷ textů. Obrázky, ať už v podobě iluminací nebo ilustrací a výzdoby prostor v podobě soch, deskové výmalby či figurální malby na zdech mluvily k mladým ženám. Ve svých četných pracích prokázal (nejen) Jeffrey Hamburger význam vizuální stránky. Mnohé artefakty už byly zmíněny výše (Sedlečský antifonář NK ČR XIII A 6, tzv. Pasionál abatyně Kunhuty NK ČR XIV A 17, četné iluminované žaltáře a breviáře). V této souvislosti je třeba zmínit také

jedinečný *Liber depictus* (Vídeň, Rakouská státní knihovna Cod. 370), objednaný Petrem z Rožmberka (možná) pro klášter klarisek v Českém Krumlově.

Znalost latiny v ženských kláštěrech a překlady do češtiny a němčiny

Znalosti latiny nebyly obecně ve středověkých ženských konventech v českých zemích na tak vysoké úrovni, jako tomu bylo v případě mužských klášterů.⁸⁸ Ženy v kláštěrech si často vypomáhaly překlady. Dokladem toho jsou jedny z nejstarších zápisů v češtině, pocházející z osmdesátých let 13. století z kláštera benediktinek u sv. Jiří (konkrétně breviář KNM XIV D 13)⁸⁹. Vysokou úroveň českého jazyka a povědomí češtiny v tomto konventu dokládá duchovní píseň *Vítaj kráľu Všemohúci*, dochovaná v breviářích NK ČR XII F 9 a VII G 17d.

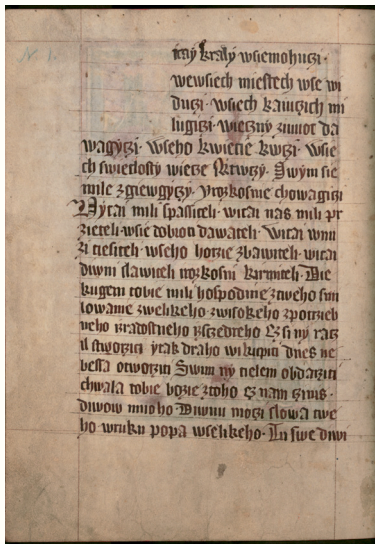
85 MÁCHAL, Jan. *Staročeské velikonoční slavnosti dramatické*. Praha: Královská česká společnost nauk, 1906; SCHULER, Ernst August. *Die Musik der Osterfeiern, Osterspiele und Passionen des Mittelalters*. Kassel – Basel: BarenReiter Verlag 1951; SVEJKOVSKÝ, František. *Z dějin českého dramatu*. Latinské a latinskočeské hry tří Marií. Praha: University Karlova, 1966; BOOR, Helmut de. *Die Textgeschichte der lateinischen Osterfeiern*. Tübingen: Niemeyer Max Verlag, 1967; LIPPHARDT, Walter (ed.). *Lateinische Osterfeiern und Osterspiele*. Bände I–VI. VII–VIII. Berlin: De Gruyter, 1978–1981; PLOCEK, Václav. *Melodie velikonočních slavností a her ze středověkých pramenů v Čechách*. Praha: Státní knihovna ČSR, 1989; ULIČNÝ, Petr. Prostor a rituál: Velikonoční slavnosti v bazilice sv. Jiří na Pražském Hradě. *Studia Mediaevalia Bohemica*, 2012, č. 4, s. 7–33. Blíže také MODRÁKOVÁ, Renáta. *Kunhuta*, s. 156 (tam i seznam rukopisů).

86 Blíže ŽÁKOVÁ, Anna. Performativnost středověkého rituálu Mandatum u sv. Jiří na Pražském hradě. *Theatralia*. 2018, roč. 21, s. 71–88.

87 Výběrově HAMBURGER Jeffrey. *Nuns as Artists. The Visual Culture of a Medieval Convent*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1997. ISBN 9780520203860; HAMBURGER, Jeffrey F. *The Visual and the Visionary: Art and Female Spirituality in Late Medieval Germany*. New York: Zone Books, 1998. ISBN 9780942299458.

88 MODRÁKOVÁ Renáta. Speaking Internationally in Female Communities on the Eastern Boards of Medieval Europe. In: LOVERIDGE, Kathryn, MCAVOY, Liz Herbert, NIEBRZYDOWSKI, Sue a PRICE, Vicki Kay (ed.). *Women's Literary Cultures in the Global Middle Ages: Speaking Internationally*. Martlesham: Boydell & Brewer, 2023, s. 193–208. ISBN 9781843846567, dále EHRENSCHWENTNER Luise. Puellae litteratae: The Use of the Vernacular in the Dominican Convents of Southern Germany. In: Diane WATT (ed.). *Medieval Women in Their Communities*. Chicago: Chicago University Press, 1997, s. 49–71. ISBN 9780708313695.

89 PATERA, Adolf. Staročeské glosy v latinském žaltáři muzejním XIII. století. *Časopis českého muzea*. 1879, roč. 53, s. 398; TRUHLÁŘ, Josef. České přípisky v chorální knize kláštera svatojiřského. *Listy filologické*. 1879, s. 244–245.

Obr. 16 Začátek písně *Vítaj králu Všemohúci* (breviář abatyše Žofie, NK ČR XII F 9, fol. 1v)

V druhé polovině 14. století se začaly objevovat první souvislé překlady do češtiny a němčiny. Přestože jejich překladatelé nejsou často známi, předpokládá se, že pocházeli z okruhu dominikánského řádu. Jeden z překladatelů je spojován se jménem Domaslav.⁹⁰

Mezi nejstarší překlady patří biblické texty⁹¹ a legendy o svatých, které byly často překládány do češtiny a němčiny. Žaltáře⁹² v češtině tvořily od 15. století nedílnou součást klášterních knihoven, ve větším množství se dochovaly v knihovně klarisek v Českém Krumlově.⁹³ Bible se bohužel ve sledovaných sbírkách nedochovaly. Máme doloženy knihy hodiněk⁹⁴.

Dále se mezi nejstarší překlady v knihovnách ženských klášterů řadí legendy⁹⁵ (viz klementinská legenda o sv. Jiří z druhé poloviny 14. století NK ČR XVII J 17/11 pocházející z kláštera benediktinek u sv. Jiří). V klášteře klarisek v Chebu, který byl díky své poloze v říšském městě prakticky výlučně německý, vznikaly od 15. století německé překlady životů svatých, zejména svatého Františka a svaté Kláry, ale také třeba svaté Brigity Švédské.⁹⁶

90 ŠKARKA, Antonín. *Dominikán Domaslav a čeští hymnografové jeho směru*. Praha: Věstník Královské české společnosti nauk, 1950.

91 KYAS, Vladimír. *První český překlad bible*. Praha: Academia, 1971.

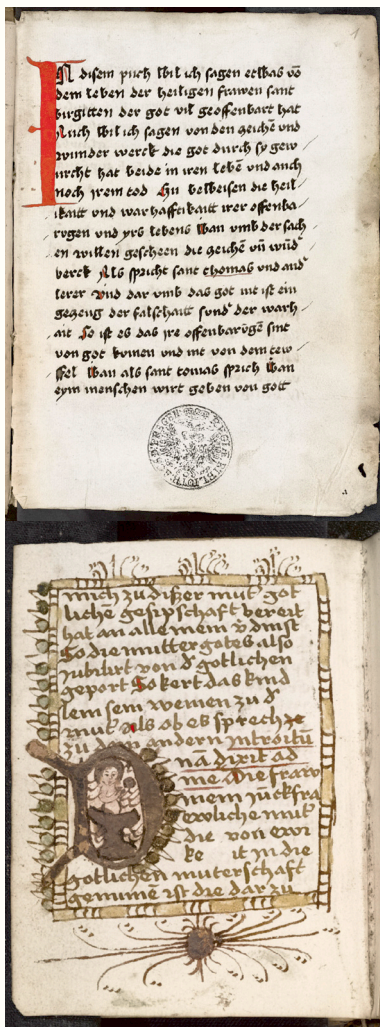
92 VINTR, Josef. *Die älteste tschechische Psalterübersetzung. Kritische Edition, Österreichische Akademie der Wissenschaften*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1986.

93 Žaltář NK ČR XVII J 6 z roku 1527, Žaltář NK ČR XVII F 8 z roku 1490 až 1520, žaltář z roku 1508 KNM III H 64, v předávacím protokolu je uveden Žaltář y mnoho gyne pysniczky proroczke. Plzeň: Mikuláš Bakalář 1508 (Archiv Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Klarisky v Českém Krumlově).

94 Zejména v knihovně kláštera benediktinek u sv. Jiří (NK ČR XVII G 3 z osmdesátých let 15. století, *Hortulus animae aeneb Zahrádka duše*, 1520 KNM 25 F 8 a NK ČR 54 F 256, KNM V H 20).

95 PATERA, Adolf. Zbytky staročeských legend. *Časopis Českého musea*. 1881, roč. 55, s. 271–285.

96 *Leben der Heiligen – St. Brigitta, Katharina von Schweden und andere Werke* z druhé poloviny 15. století (NK ČR XVI F 1), Augustin Alveder: *Leben der hl. Clara* z roku 1535 (NK ČR XVI H 1), *Leben des H. Franzisku und der hl. Agnes* (NK ČR XVI D 16).

Obr. 17 Začátek Života svatě Brigity Švédské (*Leben und Wunderwerke St. Birgitten*, NK ČR XVI F 1, fol. 1r)

Oblíbené byly také překlady pasionálů⁹⁷, a to jak do češtiny (v klášteře klarisek v Českém Krumlově⁹⁸), tak do němčiny (v klášteře benediktinek u sv. Jiří⁹⁹). Klášter premonstrátek v Chotěšově disponoval českým i německým překladem.¹⁰⁰

Modlitby a duchovní písně¹⁰¹ se kontinuálně objevovaly od 15. století v češtině i němčině (například u klarisek v Českém Krumlově Strahov DCV 24) z počátku 16. století. Podle typu kláštera potom převažoval příslušný jazyk – v případě kláštera klarisek v Chebu to byla jednoznačně němčina¹⁰², a to i v případě dalších typů duchovních textů¹⁰³. V pozdně středověkých knihovnách sledovaných klášterů 15. století dominují vernakulární texty a latina je stále více na ústupu. Porozumění textu, a ne pouhé memorování, bylo vyžadováno v celé klášterní komunitě, nejen u nadaných sester.

Obr. 18 Německé modlitby z knihovny kláštera klarisek v Chebu (*Gebetsbetrachtungen*, NK ČR XVI G 30a, fol. 116v)

Shrnutí

Mezi jednotlivými kláštéry existovaly rozdíly ve výchově a vzdělávání dívek. Zatímco u některých máme lepší oporu v čtenějších pramenech, u jiných pracujeme jen s velmi omezeným množstvím dochovaného materiálu.

Dochované knihy z kláštera benediktinek u sv. Jiří prokázaly vyšší úroveň znalostí benedik-

- 97 TRUHLÁŘ, Josef. Staročeský passionál z r. 1395. *Listy filologické*. 1888, roč. 15, s. 242–259; URBÁNKOVÁ, Emma. Český passionál z roku 1495 a jeho dodatky. *Ročenka Státní knihovny ČSR*, Praha 1971, s. 88–126; VILIKOVSKÝ, Jan. *Pisemnictví českého středověku*. Praha: Univerzum, 1948; ZAJÍČKOVÁ, Vendula. *Staročeský Passionál*. Žánrová struktura pozdně středověké hagiografie. Ostrava: Universitas Ostraviensis, 2010. ISBN 978-80-7368-853-0.
- 98 Podle předávacího protokolu tamní knihovny: *Passionale i. e. Život o Umuczení wssech Swatych Mucednikuw*. Praha 1495 (Archiv Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Klarisky v Českém Krumlově).
- 99 Podle předávacích protokolů *Passional genannt das Leben der heiligen*. Strassburg: Johann Grüninger 1510 (Archiv Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Benediktinky u sv. Jiří).
- 100 *Passional neb Život a Umuczenij wssech swatych Mucednikuw*. Praha 1495, *Passional das ist Leben der Heiligen...* Augsburg 1485, *Leben der Heiligen: Winterteil I und Sommerteil I*. Augsburg, 1485 (vše na základě předávacích protokolů, Archiv Národní knihovny ČR, Fond zrušených klášterů, Premonstrátky v Chotěšově).
- 101 Blíže například JANOTA, Johannes. *Studien zu Funktion und Typus des deutschen geistlichen Liedes im Mittelalter*. München: C.H. Beck, 1968.
- 102 *Gebet nach der Beichte* z 15. století (NK ČR XIII H 3m); *Lebensregeln, Gebete, Traktate* z 15. století (NK ČR XVI G 26), *Gebete und Traktate* z druhé poloviny 15. století (NK ČR XVI G 33.Bd.2), *Gebete* z druhé poloviny 15. století (NK ČR XVI G 37), *Gebetsbetrachtungen* z přelomu 15. a 16. století (NK ČR XVI G 30a–c), *Rosenkranz und Gebete* z přelomu 15. a 16. století (NK ČR XVI G 33 Bd.1), *Gebete* z přelomu 15. a 16. století (NK ČR XVI G 18), *Gebetsbetrachtungen* z roku 1511 (NK ČR XVI G 20), *Gebetsbetrachtungen* z přelomu 15. a 16. století (NK ČR XVI G 32).
- 103 *Spiegel der Vollkommenheit der Minderbrüder* z přelomu 15. a 16. století (NK ČR XVI E 15), klarisky v Chebu: *Spruch geschrieben um Jesus*, 14.–15. století (NK ČR VII G 19).

tinek. V tomto klášteře se také pěstovala na vysoké úrovni hudba. V období raného a vrcholného středověku to byl klášter jazykově český, nejspoději od začátku 17. století začala převažovat němčina. Klášter také s největší pravděpodobností fungoval jako jakýsi výchovný ústav pro dívky z vyšších společenských vrstev.

V případě dominikánek u svaté Anny máme bohužel jen malé množství pramenů. I z toho mála dedikujeme, že klášter se zaměřoval mimo jiné na pěstování jazykově české literární recepce soudobých autorů a duchovních textů rozvíjejících hloubku spirituality sester.

Klášter klarisek v Českém Krumlově neoscilloval ani k jednomu jazyku a byl bilingvní. Sledujeme větší zaměření na duchovní a spirituální literaturu s náznakem mystických textů.

Vysoká úroveň německých překladů a německých autorů je typická pro klášter klarisek v Chebu. Ten je centrem německé duchovní literatury a mystických textů – jedinečný doklad v Českém království. Rukopisy z tohoto kláštera zároveň umožňují nahlédnout do spirituálních obzorů sester a prokázat vyšší úroveň mystiky na našem území.

V případě kláštera premonstrátek v Doksanech jsme se museli vypořádat s nedostatečným množstvím středověkých rukopisů. Dochované tisky dosvědčují, že v klášteře byl kladen značný důraz na všestranné vzdělání a vyšší znalost jazyků, nejen latiny. Snad i tento klášter ve středověku disponoval klášterní školou.

Významný zdroj poskytla klášterní knihovna v Chotěšově. Na jejím základě jsme mohli dovodit, že řeholnice byly schopny číst a rozumět náročnějším autorům a že nerezignovaly na nové autory.

Ženské kláštery středověku a počátku raného novověku byly místy, kde dívky a mladé ženy mohly dosáhnout alespoň základní úrovně vzdělání. Byla to místa, kde ženy mohly rozvinout své intelektuální schopnosti a rozvíjet svoji spiritualitu. To se odrazilo také ve skladbě rukopisů a raných tisků. Dívky začaly memorováním modliteb a žalmů v latině, později přistupovaly k samotnému procesu učení se čtení. Následovala výuka v liturgii na základě jednak memorování a jednak dostupných rukopisů (později i tisků). Souběžně s tím probíhala také výuka zpěvu. S ohledem na poněkud nižší znalost latiny byly záhy překládány liturgické a biblické texty do češtiny a němčiny. Nejstarší přípisky v češtině nebo němčině jsou z konce 13. století, souvislé texty v těchto jazycích potom z druhé poloviny 14. století. Zatímco některé ženské kláštery, jako dominikánky u sv. Anny, se zaměřovaly především na jazykově české texty, jiné, například klarisky v Chebu, užívaly čistě německé texty. Jen některé sestry dosáhly vyššího stupně vzdělání a byly schopny porozumět složitějším textům církevních otců, soudobých teologů a filozofů, antických autorů. Je třeba zdůraznit, že ženy z těchto klášterů byly na svou dobu skutečně vzdělané a svými znalostmi výrazně převyšovaly většinu svých vrstevnic z jiných společenských vrstev.

Seznam pramenů

Knihovna Národního muzea

KNM III H 64 (Žaltář)

KNM V H 20 (Knihy modliteb)

KNM XVI A 18 (Karlštejnský žaltář)

KNM XIV D 13 (Breviář)

Národní knihovna ČR

- NK ČR Cheb 43/7 (Geiler z Kaysersberga: *Das Buch Granatapfel*)
- NK ČR Cheb 64/60 (60 lo. *Frob. Lectori S. D. In iunivasas epistolas apostolorum ab ecclesia receptas Erasma Rotterdamského*. Basel: Johann Froben, 1522)
- NK ČR I F 29 (*Formula novitiarum et Regula s. Benedicti*)
- NK ČR I H 7 (Žaltář)
- NK ČR I H 8a (Žaltář)
- NK ČR I H 8b (Žaltář)
- NK ČR Teplá B 40 (*Psalterium latinum*. Leipzig: Mauritius Brandis, 30. 3. 1485)
- NK ČR Teplá B 91 (*Breviarium praemonstratense*. Alost: Theodoric Martini 1488)
- NK ČR Teplá Ms B 1 (*Vita fratris Hroznatae*)
- NK ČR Teplá MS b 18 (Responsorium)
- NK ČR VI B 9 (Necrologium)
- NK ČR VI E 1 (*Vita sanctorum*)
- NK ČR VI E 4c (Breviář)
- NK ČR VI E 13 (Breviář)
- NK ČR VI F 12c (Žaltář a hymnář)
- NK ČR VI G 2 (Žaltář a hymnář)
- NK ČR VI G 3a (*Corpus oficiorum*)
- NK ČR VI G 3b (Procesionál)
- NK ČR VI G 5 (Procesionál)
- NK ČR VI G 10a (Procesionál)
- NK ČR VI G 10b (Procesionál)
- NK ČR VI G 11 (Breviář)
- NK ČR VI G 15 (Procesionál)
- NK ČR VI G 16a (Breviář)
- NK ČR VI G 16b (Kniha modliteb za zemřelé)
- NK ČR VII D 2 (David de Augusta: *Speculum*)
- NK ČR VII F 13 (*Antiphonarium perpetuis notis musicis instructum et usui or. Praemonstratensis adaptatum*)
- NK ČR VII F 23 (Breviář)
- NK ČR VII G 7 (Breviář)
- NK ČR VII G 16 (Procesionál)
- NK ČR VII G 17d (Breviář)
- NK ČR VII G 19 (*Spruch geschrieben um Jesus*)
- NK ČR VII G 26 (Breviář)
- NK ČR VII H 1 (Hymnář)
- NK ČR VII H 12 (Breviář)
- NK ČR VII H 15 (Breviář)
- NK ČR XI C 6 (David de Augusta: *Knihy o životu duchovním nábožném a Knihy o sedmeru prospívání duchovního*)
- NK ČR XI D 3 (*Román o Barlaamovi a Josafatovi*)
- NK ČR XI F 2 (*Harmonische Hand*)
- NK ČR XII A 17 (Antifonář)
- NK ČR XII A 22 (Breviář)
- NK ČR XII E 1 (Breviář)

- NK ČR XII E 15a (Procesionál)
 NK ČR XII E 16 (Lekcionář)
 NK ČR XII F 5 (Breviář)
 NK ČR XII F 9 (Breviář)
 NK ČR XI F 12 (Breviář)
 NK ČR XII D 6 (Bertrand de la Tour: *Sermones super epistolas dominicales, Pantheon miraculorum*)
 NK ČR XII D 8a (Breviář)
 NK ČR XII D 8b (Breviář)
 NK ČR XII D 9 (Breviář)
 NK ČR XII D 10 (*Confessiones*)
 NK ČR XII D 11 (Kniha soukromých modliteb)
 NK ČR XII D 12 (Kniha soukromých modliteb)
 NK ČR XII E 15b (*Corpus officiorum*)
 NK ČR XII E 15c (Hymnář)
 NK ČR XII F 14 (Rituale)
 NK ČR XII G 8 (Žaltář)
 NK ČR XII G 11a (Žaltář)
 NK ČR XII G 11b (Žaltář)
 NK ČR XII G 20a (Breviář)
 NK ČR XIII A 6 (Osecký lekcionář)
 NK ČR XIII A 1a (Lekcionář)
 NK ČR XIII A 1b (Lekcionář)
 NK ČR XIII B 9 (Breviář)
 NK ČR XIII C 1a (Breviář)
 NK ČR XIII C 1b (Breviář)
 NK ČR XIII C 4 (Antifonář)
 NK ČR XIII C 5 (Breviář)
 NK ČR XIII C 7 (Antifonář)
 NK ČR XIII D 18 (Breviář)
 NK ČR XIII E 1 (Breviář Kunhuty z Kolovrat)
 NK ČR XIII E 14a (Breviář Kunhuty z Kolovrat)
 NK ČR XIII E 14b (Žaltář)
 NK ČR XIII E 14c (Sborník teologických textů)
 NK ČR XIII E 14d (*Liber ordinarius*)
 NK ČR XIII E 14e (Breviář)
 NK ČR XIII E 14f (Breviář)
 NK ČR XIII H 3c (Procesionál)
 NK ČR XIII H 3m (*Gebet nach der Beichte*)
 NK ČR XIII H 3r (Breviář)
 NK ČR XIV A 17 (Tzv. Pasionál abatyše Kunhuty)
 NK ČR XIV B 13 (Antifonář)
 NK ČR XIV C 20 (Antifonář)
 NK ČR XIV D 13 (Konrád Holtznicker: *Speculum beatae Mariae virginis*)
 NK ČR XIV D 21 (Procesionál)

- NK ČR XIV E 10 (Sborník teologických textů)
 NK ČR XIV E 15 (Breviář)
 NK ČR XIV F 12 (Breviář)
 NK ČR XIV G 46 (*Corpus officiorum*)
 NK ČR XIV G 51 (Antifonář)
 NK ČR XIV H 26 (*Deutsche Glossen in S. Bernhards Tractat*)
 NK ČR XVI D 16 (*Leben des H. Franzisku und der hl. Agnes*)
 NK ČR XVI D 18 (Humbertus de Romanis: *Erklärung der Regel des hl. Augustin*)
 NK ČR XVI E 14 (Stephan von Landskron: *Spiegel der Klosterleut. Myst. Traktat von Abendmahl*)
 NK ČR XVI E 15 (*Spiegel der Vollkommenheit der Minderbrüder*)
 NK ČR XVI E 20 (Augustin Alveder: *Glosse über die Regel der hl. Clara*)
 NK ČR XVI F 1 (Johannes Tortsch(?): *Leben und Wunderwerke St. Birgitten*)
 NK ČR XVI G 18 (*Gebete*)
 NK ČR XVI G 20 (*Gebetsbetrachtungen*)
 NK ČR XVI G 22 (Sborník textů)
 NK ČR XVI G 24 (*Meisterbuch*)
 NK ČR XVI G 26 (*Lebensregeln, Gebete, Traktate*)
 NK ČR XVI G 27 (*Das Buch des Gehorsams*)
 NK ČR XVI G 30a-c (*Gebetsbetrachtungen*)
 NK ČR XVI G 31 (*Mystische Traktate*)
 NK ČR XVI G 32 (*Gebetsbetrachtungen*)
 NK ČR XVI G 33 Bd. 1 (*Rosenkranz und Gebete*)
 NK ČR XVI G 33. Bd. 2 (*Gebete und Traktate*)
 NK ČR XVI G 34 (*Clarissinenregel*)
 NK ČR XVI G 37 (*Gebete*)
 NK ČR XVI H 1 (Augustin Alveder: *Leben der hl. Clara*)
 NK ČR XVII A 6 (Tomáš Štítný ze Štítného: *Knižky šestery o obecných věcech křesťanských*)
 NK ČR XVII E 9 (*O svatém Jeronýmovi knihy troje a Povídka o Tobiašovi*)
 NK ČR XVII F 8 (Žaltář)
 NK ČR XVII F 13 (Albertanus Brixiensis: *Knihy čtvery o rozličných ctnostech*)
 NK ČR XVII F 14 (Řehole sv. Augustina)
 NK ČR XVII G 3 (Kniha hodinek)
 NK ČR XVII H 11 (Sborník teologických textů)
 NK ČR XVII J 6 (Žaltář)
 NK ČR XXIII D 138 (Breviář)
 NK ČR XXIII D 142 (Breviář)
 NK ČR XXIII D 155 (Breviář)
 NK ČR XXIII D 156 (Breviář)
 NK ČR 8 B 71 (*Io. Frobenius Studiorum Liberalium Mysticis*. Basel: Johann Froben, 1520)
 NK ČR 54 F 256 (*Hortulus animae aneb Zahrádka duše*, 1520)

Archiv Národní knihovny ČR (Fond zrušených klášterů)

Benediktinky u sv. Jiří (6. 7. 1782, Praha: Seznam listin, spisů, rukopisů a knih ze zrušeného kláštera benediktinek u sv. Jiří v Praze s označením, které byly vybrány pro knihovnu)

Breviarium Horarum Canoniarum Secundum Rubricam Ecclesiae Archiepisc. Pragensis. Nürnberg: Georg Fuchs 1502

Passional bohemicæ Pragæ 1495

Passional genannt das Leben der heiligen. Strassburg: Johann Grüninger 1510

Klarisky Český Krumlov (21. 6. 1782: Seznam listin a knih z archivu a knihovny zrušeného kláštera klarisek v Českém Krumlově)

Breviarium Venetiis per Jac. Mentium de Leuco 1518

Passionale i. e. Žiwot o Umuczeni wssech Swatych Mucedlnikuw. Praha 1495

Psalterium Davidis cum hymnis. Leipzig 1514

Žaltar y mnoho gyne psyniczky proroczke. Plzeň: Mikuláš Bakalář 1508

Premonstrátky Chotěšov (s.d.: Katalog rukopisů a starých tisků v knihovně zrušeného kláštera premonstrátek v Chotěšově, 14. 7. 1782)

Jacobus de Voragine: *Sermones de sanctis*. Augustae 1484

Leben der Heiligen: Winterteil I und Sommerteil I. Augsburg 1485

Jacobus Januensis: *Legenda Sanctorum quæ Lombardica nominatim historia*. Argentina

Passional das ist Leben der Heiligen... Augsburg 1485

Praha, Knihovna královské kanonie premonstrátů na Strahově

DCV 24

Vídeň, Rakouská státní knihovna

Cod. 370 (*Liber depictus*)

Seznam literatury

ACHTEN, Gerard (ed.). *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter. Andachts – und Stundenbücher in Handschrift und Frühdruck*. Ausstellungskatalog der Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, Berlin. Berlin: Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, 1980.

D'ARCENS, Louise a FEROS RUY, Juanita (ed.). *Maistresse of my Wit: Medieval Women, Modern Scholars*. Turnhout: Brepols, 2004. ISBN 978-2-503-51165-8.

BASTL, Ondřej. *Knihy a listiny zrušeného svatojiřského kláštera*. In: KREUZ Petr (ed.) *Seminář a jeho hosté, II, Sborník příspěvků k nedožitým 70. narozeninám doc. dr. Rostislava Nového*. Praha: Scriptorium, 2004, s. 187–223. ISBN 80-86197-53-0.

BEACH, Alison I. *Women as scribes: book production and monastic reform in twelfth-century Bavaria*. New York: Cambridge University Press, 2004. ISBN 0-521-79243-6.

BELL, David N. *What Nuns read: Books and Libraries in Medieval English Nunneries*. Kalamazoo: Liturgical Press, 1995. ISBN 978-08-79-07558-3.

BODARWÉ, Katrinette. *Sanctimoniales litteratae: Schriftlichkeit und Bildung in den ottonischen Frauenkommunitäten Gandersheim, Essen und Quedlinburg*. Münster: Aschendorff, 2004. ISBN 978-34-02-06249-4.

BÖHM, Winfried. *Geschichte der Pädagogik: von Platon bis zur Gegenwart. Originalausgabe*. München: C. H. Beck, 2004. ISBN 3-406-50853-7.

BOOR, Helmut de. *Die Textgeschichte der lateinischen Osterfeiern*. Tübingen: Niemeyer Max Verlag, 1967.

BÜTTNER, Frank O. *The Illuminated Psalter. Studies in the Content, Purpose and Placement of its Images*. Turnhout: Brepols, 2004. ISBN 2503514650.

CARMASSI, Patrizia, SCHLOTHEUBER, Eva a BREITENBACH, Almut (ed.). *Schriftkultur und religiöse Zentren im norddeutschen Raum*. Wiesbaden: Harrassowitz in Kommission, 2014. ISBN 978-34-47-10016-8.

CLANCHY, Michael. *Looking back from the invention of printing: mothers and the teaching of reading in the Middle Ages*. Turnhout: Brepols, 2018. ISBN 978-2-503-58083-8.

CLARKE, Anne L. *Elisabeth of Schönau: The Complete Works*. New York: Paulist, 2000. ISBN 978-08091-3959-0.

CYRUS, Cynthia J. *The scribes for women's convents in late medieval Germany*. Toronto: University of Toronto Press, 2009. ISBN 978-1-4426-8908-4.

DINZELBACHER, Peter a BAUER, Dieter P. (ed.). *Religiöse Frauenbewegung und mystische Frömmigkeit im Mittelalter*. Köln – Wien: Böhlau Verlag, 1988.

DRAGOUN, Michal. *Česká středověká kalendária*. Praha 2000. Diplomová práce. Karlova univerzita v Praze, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Katedra archivnictví a pomocných věd historických.

DVOŘÁČKOVÁ MALÁ, Dana a kol. *Děti a dětství: od středověku na práh osvícenství*. Praha: Nakladatelství Lidových novin 2019. ISBN 978-80-7286-333-4.

DVOŘÁČKOVÁ MALÁ, Dana (ed.). *Ženy a děti ve dvorské společnosti*. Praha: Historický ústav, 2015. ISBN 978-80-7286-236-8.

EHRENSCHWENDTNER, Marie-Luise. *Die Bildung der Dominikanerinnen in Süddeutschland vom 13. bis 15. Jahrhundert*. Contubernium 60. Steiner. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004. ISBN 978-3-515-07838-2.

EHRENSCHWENDTNER, Luise. *Puellae litteratae: The Use of the Vernacular in the Dominican Convents of Southern Germany*. In: Diane WATT (ed.). *Medieval Women in Their Communities*. Chicago: Chicago University Press, 1997, s. 49–71. ISBN 9780708313695.

EL KHOLI, Susann. *Lektüre in Frauenkonventen des ostfränkischen Reiches vom 8. Jahrhundert bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Würzburg: Königshausen und Neumann, 1997. ISBN 978-3-8260-1278-5.

EMBACH, Michael. *Die Schriften Hildegards von Bingen: Studien zu ihrer Überlieferung und Rezeption im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Berlin: Akademie, 2003. ISBN 978-3050036663.

ERLER, Mary. *Women, Reading and Piety in Late Medieval England*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. ISBN 978-80-52-10245-70.

FEICHTINGER, Barbara. *Apostolae apostolorum: Frauenaskese als Befreiung und Zwang bei Heironymus*. Frankfurt am Main – Berlin: Peter Lang, 1995. ISBN 9783631476833.

FERZOCO, George a MUESSIG, Carolyn (ed.). *Medieval Monastic Education*. London: Leicester University Press, 2000. ISBN 978-07-18-50246-1.

FIJALKOWSKI, Adam. *The Education of Women in Light of Works by Vincent of Beauvais*, OP. *Miscellanea Mediaevalia*. 2000, roč. 17, s. 513–526. ISSN 0544-4128.

FLANAGAN, Sabina. *Hildegard of Bingen, 1098–1179: A Visionary Life*, 2 ed. New York: Routledge, 1998. ISBN 9780415185516.

FRANECOVÁ, Alžběta, ENGELHART, Vojtěch a VANDROVEC, Aleš. *Regula Benedicti = Řehole Benediktova*. Praha: Benediktinské arcidiocésní sv. Vojtěcha a Markéty, 1998. ISBN 80-238-2676-X.

FRINGS, Jutta a GERCHOW, Jan (ed.). *Krone und Schleier: Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern: Ruhrlandmuseum: Die frühen Klöster und Stifte 500–1200: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland: Die Zeit der Orden 1200–1500*. München: Hirmer, 2005. ISBN 3-7774-2565-6.

GABRIEL, Astrik L. *Vinzenz von Beauvais. Ein mittelalterlicher Erzieher*. Frankfurt am Main: Verlag Joseph Knecht, 1967.

GARBER, Rebecca L. R. *Feminine figurae. Representations of Gender in Religious Texts by Medieval German Women Writers 1100–1375*. London: Routledge, 2003. ISBN 9780415866941.

GERTRUD von Helfta. *Oeuvres spirituelles*, I–V. HOURLIER, Jacques a další (ed.). Paris: Éditions du Cerf, 1968–1986.

GERTRUD von Helfta: *Exercitia spiritualia, Geistliche Übungen: lateinisch und deutsch*. Siegfried RINGLER (ed.). Elberfeld: Humbert, 2001. ISBN 978-3938657027.

GRAF, Katrin. *Bildnisse schreibender Frauen im Mittelalter: 9. bis Anfang 13. Jahrhundert*. Basel: Schwabe, 2002. ISBN 978-3-7965-1589-7.

GROTANS, Anna A. *Reading in medieval St. Gall*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. ISBN 978-05-11-48330-1.

HAMBURGER, Jeffrey. *Nuns as Artists. The Visual Culture of a Medieval Convent*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1997. ISBN 9780520203860.

HAMBURGER, Jeffrey F. *The Visual and the Visionary: Art and Female Spirituality in Late Medieval Germany*. New York: Zone Books, 1998. ISBN 9780942299458.

HAMBURGER, Jeffrey F. a další (ed.). *Liturgical life and Latin learning at Paradies bei Soest, 1300–1425: inscription and illumination in the choir books of a North German Dominican convent*. Münster: Aschendorff Verlag, 2016. ISBN 978-3-40213072-8.

HAMBURGER, Jeffrey F. a MARTI, Susan (ed.). *Crown and veil: female monasticism from the fifth to the fifteenth centuries*. New York: Columbia University Press, 2008. ISBN 978-0-231-13980-9.

- HAMBURGER, Jeffrey F. a PALMER, Nigel F. *The prayer book of Ursula Begerin*. Dietikon–Zürich: Urs Graf, 2015. ISBN 978-3-85951-280-1.
- HANE BUTT-BENZ, Eva-Maria. *Die Kunst des Lesens: Lesemöbel und Leseverhalten vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main: Museum für Kunsthandwerk, 1985.
- HÄRTEL, Helmar. *Geschrieben und gemalt: gelehrte Bücher aus Frauenhand: eine Klosterbibliothek sächsischer Benediktinerinnen des 12. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Harrassowitz in Kommission, 2006. ISBN 3-447-05487-5.
- HAUG, Andreas, MÁRZ, Christoph a WELKER, Lorenz (ed.). *Der lateinische Hymnus im Mittelalter*. Überlieferung, Ästhetik, Ausstrahlung. Kassel: Beitenreiter, 2004. ISBN 9783761817117.
- HENTSCH, Alice Adèle. *De la littérature didactique du Moyen Âge s'adressant spécialement aux femmes*. Genf: Nabu Press, 2013. ISBN 978-1294150060.
- HERRAD of Hohenbourg, *Hortus deliciarum*. GREEN, Rosalie, EVANS, Michael, BISCHOFF, Christine a CURSHMANN, Michael (ed.). London: Warburg Institute, 1979.
- HERWEGEN, Ildefons. *Smysl a duch Benediktovy řehole*. Vyšší Brod: Cisterciácké opatství, 2008. ISBN 978-80-86644-99-8.
- HLINOMAZ, Milan. *Dějiny kláštera premonstrátek v Chotěšově*. České Budějovice: Vedita, 2009. ISBN 978-80-86829-46-3.
- HOLZHERR, Georg. *Řehole Benediktova: uvedení do křesťanského života: (komentář)*. Praha: Benediktinské arcioptatství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2001. ISBN 80-902682-3-4.
- HRADILOVÁ, Marta. *K dějinám knihovny minoritů v Českém Krumlově*. Praha: Scriptorium, Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, 2014. ISBN 978-80-87782-36-1.
- HROTSVIT. *Opera omnia*. Walter BERSCHIN (ed.). München: K. G. Saur, 2001. ISBN 978-3598719127.
- HUGHES, Andrew. *Medieval Manuscripts for Mass and Office: A Guide to their Organization and Terminology*. Toronto: University of Toronto Press, 1982.
- HUGLO, Michel. *Les livres de chant liturgique*. Turnhout: Brepols, 1988.
- JANOTA, Johannes. *Studien zu Funktion und Typus des deutschen geistlichen Liedes im Mittelalter*. München: C. H. Beck, 1968.
- KELLY, John N. D. *Jerome: His Life, Writings, and Controversies*. London 1975. Cain, Andrew. *The letters of Jerome: asceticism, biblical exegesis, and the construction of Christian authority in late antiquity*. Oxford: Oxford University Press, 2009. ISBN 9780199563555.
- KLUETING, Edeltraud a KLUETING, Harm (ed.). *Fromme Frauen als gelehrte Frauen. Bildung, Wissenschaft und Kunst im weiblichen Religiosentum des Mittelalters und der Neuzeit*. Köln: Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, 2010. ISBN 978-3-9391-60-4.
- KRUMEICH, Christa. *Hieronymus und die christlichen feminae clarissimae*. Bonn: R. Habelt, 1993. ISBN 978-3774925922.
- KRUSE, Britta–Juliane (ed.). *Rosenkränze und Seelengärten: Bildung und Frömmigkeit in niedersächsischen Frauenklöstern*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013. ISBN 978-3-447-06813-0.
- KYAS, Vladimír. *První český překlad bible*. Praha: Academia, 1971.
- LAURENCE, Patrick. *Jerôme et le nouveau modèle féminin: la conversion à la „vie parfaite“*. Turnhout: Brepols, 1997. ISBN 978-2-85121-167-5.
- LIPPARDT, Walter (ed.). *Lateinische Osterfeiern und Osterspiele*. Bände I–VI. VII–VIII. Berlin: De Gruyter, 1978–1981.
- Lux secretis inclusa claustralibus: ženské kláštery zrušené v době josefínských reforem*. Praha: Národní knihovna České republiky, 2023. ISBN 978-80-7050-787-2.
- MÁCHAL, Jan. *Staročeské velikonoční slavnosti dramatické*. Praha: Královská česká společnost nauk, 1906.
- MALINA, Bedřich. *Dějiny římského breviáře*. Praha: Vyšehrad, 1939.
- MARTÍNKOVÁ, Dana. *Frater Coldi ordinis praedicatorum De strenuo milite. De mansionibus celestibus*. Pragae: OIKOYMENH, 1997. ISBN 80-86005-55-0.
- MCGINN, Bernard. *Mystik im Abendland*, 6 sv., Freiburg am Breisgau: Herder, 1994–2017.

MENGIS, Simone. *Schreibende Frauen um 1500: Scriptorium und Bibliothek des Dominikanerinnenklosters St. Katharina St. Gallen*. Berlin: De Gruyter, 2013. ISBN 978-3-11-022088-9.

MODRÁKOVÁ, Renáta. Knihovny ženských klášterů v pohusitském období. *Acta Musei Nationali Pragae Historia litterarum*, 2020, roč. 65, č. 3–4, s. 25–40. ISSN 0036-5351.

MODRÁKOVÁ, Renáta. *Knižní kultura kláštera benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě*. Praha: Národní knihovna České republiky, 2022. ISBN 978-80-7050-751-3.

MODRÁKOVÁ, Renáta. Speaking Internationally in Female Communities on the Eastern Borders of Medieval Europe. In: LOVERIDGE, Kathryn, MCAVOY, Liz Herbert, NIEBRZYDOWSKI Sue a PRICE, Vicki Kay (ed.). *Women's Literary Cultures in the Global Middle Ages: Speaking Internationally*. Martlesham: Boydell & Brewer, 2023, s. 193–208. ISBN 9781843846567.

MODRÁKOVÁ, Renáta. *Kunhuta: královská dcera a svatojiřská abatyš*. Praha: Národní knihovna České republiky, 2023. ISBN 978-80-7050-794-0.

MODRÁKOVÁ, Renáta. Abatyše s knihou v českém středověku. *Knihovna: knihovnická revue*. 2023, roč. 34, s. 5–21. ISSN 1801-3252.

MORRIS, Bridget. *St Birgitta of Sweden. Studies in Medieval Mysticism*, 1. Martlesham: Boydell Press, 1999. ISBN 978-0851157276.

MRÁČKOVÁ, Veronika. *Chorální notace v pramenech kláštera sv. Jiří v Praze*. Praha, 2008. Dizertační práce. Karlova Univerzita v Praze, Filozofická fakulta Karlovy univerzity, Ústav hudební vědy.

MULDER–BAKKER, Anneke B. (ed.). *Seeing and Knowing: Women and Learning in Medieval Europe 1200–1550*. Turnhout: Brepols, 2004. ISBN 978-2-503-51448-2.

Music education in the Middle ages and the Renaissance. Online. Bloomington: Indiana University Press, 2010. Dostupné z: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/natl-ebooks/detail.action?docID=557027>. [cit. 2024-08-16].

NEUMANN, Hans a VOLLMANN-PROFE, Gisela. *Mechthild von Magdeburg „Das fließende Licht der Gottheit“: Nach der Einsiedler Handschrift in Kritischem Vergleich mit der gesamten Überlieferung*. München: Artemis Verlag, 1990.

OLIVER, Judith. *Singing with Angels*. Liturgy, Music and Art in the Gradual of Gisela von Kersensbroeck. Turnhout: Brepols, 2005. ISBN 978-2-503-51680-6.

OPITZ, Clauda a KLEINAU, Elke (ed.). *Geschichte der Mädchen – und Frauenbildung. Bd. 1: Vom Mittelalter bis zur Aufklärung*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag, 1996. ISBN 3-593-35433-0.

ORME, Nicholas. *Medieval Schools. From Roman Britain to Renaissance England*. New Haven – London: Yale University Press, 2006. ISBN 978-03-00-11102-6.

PACOVSKÝ, Karel. *Svatojiřský klášter v Praze očima pisatelů doby předhusitské*. Praha: NLN, 2023. ISBN 978-80-7422-864-3.

PALAZZO, Eric. *Histoire des livres liturgiques. Volume 1, Le Moyen Age: des origines au XIIIe siècle*. Paris: Beauchesne, 1993.

PATERA, Adolf. Staročeské glosy v latinském žaltáři muzejním XIII. století. *Časopis českého muzea*. 1879, roč. 53, s. 398.

PATERA, Adolf. Zbytky staročeských legend. *Časopis Českého musea*. 1881, roč. 55, s. 271–285.

PETERS, Ursula. *Religiöse Erfahrung als literarisches Faktum. Zur Vorgeschichte und Genese frauenmystischer Texte des 13. und 14. Jahrhunderts*. Tübingen: De Gruyter, 1988. ISBN 9783110931761.

PETROFF, Elisabeth Alvilda (ed.). *Medieval Women's Visionary Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1986.

PLOCEK, Václav. *Melodie velikonočních slavností a her ze středověkých pramenů v Čechách*. Praha: Státní knihovna ČSR, 1989.

PLOCEK, Václav. Nejstarší dvojhlasy v rukopisech Universitní knihovny. *Ročenka Universitní knihovny v Praze 1960–1961*. 1962, s. 129–148.

RUH, Kurt. *Geschichte der abendländischen Mystik. Bd. 2, Frauenmystik und Franziskanische Mystik der Frühzeit*. München: C.H. Beck, 1993. ISBN 3-406-34499.

RUH, Kurt. *Geschichte der abendländischen Mystik. Bd. 4, Die niederländische Mystik des 14. bis 16. Jahrhunderts*. München: C.H. Beck, 1999. ISBN 3-406-34501-8.

Řehole sv. Augustina. Online. Dostupné z: <https://www.strahovskyclaster.cz/reholni-komunita/dejiny-radu/rehole-sv-augustina>. [cit. 2024-08-18].

SAETVEIT MILES, Laura. *The Virgin Mary's Book at the Annunciation*. Cambridge: D. S. Brewer, 2022. ISBN 978 1 84384 628 4.

SCHLOTHEUBER, Eva. *Klostereintritt und Bildung: die Lebenswelt der Nonnen im späten Mittelalter, mit einer Edition des „Konventstagebuchs“ eines Zisterzienserin von Heilig-Kreuz bei Braunschweig (1484–1507). Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe*. 2002, roč. 24, s. 222–267.

SCHULER, Ernst August. *Die Musik der Osterfeiern, Osterspiele und Passionen des Mittelalters*. Kassel – Basel: BarenReiter Verlag 1951.

SIGNORI, Gabriela. *Vom ABC zur Petition. Mädchen- und Frauenbildung im Spätmittelalter*. Freiburg am Breisgau: Verlag Herder GmbH, 2024. ISBN 978-3-534-64055-3.

SMITH, Lesley a TAYLOR, Jane H. M. (ed.). *Women and the book: assessing the visual evidence*. London: British Library, 1997. ISBN 0-7123-0498-3.

STUDNIČKOVÁ, Milada a další (ed.). *Nebeský žebřík: pozdně středověké modlitební knihy ze sbírek Národní knihovny ČR*. Praha: Scriptorium, 2019. ISBN 978-80-88013-93-8.

SUTHERLAND, Annie. *English psalms in the Middle Ages, 1300–1450*. New York: Oxford University Press, 2015. ISBN 978-0-19-872636-4.

SVEJKOVSKÝ, František. *Z dějin českého dramatu*. Latinské a latinskočeské hry tří Marií. Praha: Universita Karlova, 1966.

ŠKARKA, Antonín. *Dominikán Domaslav a čeští hymnografové jeho směru*. Praha: Věstník Královské české společnosti nauk, 1950.

TOBOLKA, Zdeněk Václav a HORÁK, František (ed.). *Národní a universitní knihovna v Praze, její vznik a vývoj. I. Počátky knihovny až do r. 1777*. Praha: SPN, 1959.

TOUSSAINT, Gia. *Das Passional der Kunigunde von Böhmen: Bildrhetorik und Spiritualität*. Paderborn – München – Wien – Zürich: Ferdinand Schöningh, 2003. ISBN 3-506-79162-1.

TRUHLÁŘ, Josef. České přípisky v chorální knize kláštera svatojiřského. *Listy filologické*. 1879, s. 244–245.

TRUHLÁŘ, Josef. Staročeský passional z r. 1395. *Listy filologické*. 1888, roč. 15, s. 242–259.

ULIČNÝ, Petr. Prostor a rituál: Velikonoční slavnosti v bazilice sv. Jiří na Pražském Hradě. *Studia Medievalia Bohemica*. 2012, č. 4, s. 7–33. ISSN 1804-0977.

URBÁNKOVÁ, Emma. Český pasional z roku 1495 a jeho dodatky. *Ročenka Státní knihovny ČSR*. Praha 1971, s. 88–126.

VILIKOVSKÝ, Jan. *Písemnictví českého středověku*. Praha: Universum, 1948.

VINTR, Josef. *Die älteste tschechische Psalterübersetzung. Kritische Edition*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1986.

VYKYPĚL, Bohumil. Tři sborníky o vernakularizaci. *Linguistica Brunensia*. 2021, vol. 69, n. 1, s. 113–118. ISSN 1803-7410.

WIETHAUS, Ulrike. Female Authority and Religiosity in the Letters of Katharina Zell and Caritas Pirckheimer. *Mystics Quarterly*. 1993, roč. 19, s. 123–135. ISSN 07425503.

WILLIAMS, Megan Hale. *The monk and the book: Jerome and the making of Christian scholarship*. Online. Chicago: University of Chicago Press, 2006. Dostupné z: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/natl-ebooks/detail.action?docID=408560>. [cit. 2024-08-16].

ZAJÍČKOVÁ, Vendula. *Staročeský Passional*. Žánrová struktura pozdně středověké hagiografie. Ostrava: Universitas Ostraviensis, 2010. ISBN 978-80-7368-853-0.

ŽÁKOVÁ, Anna. Performativnost středověkého rituálu Mandatum u sv. Jiří na Pražském hradě. *Theatralia*. 2018, roč. 21, s. 71–88. ISSN 1803-845X.

MODRÁKOVÁ, Renáta. Středověké rukopisy z knihoven zrušených českých ženských klášterů: Vzdělávací zdroje pro dívky a mladé ženy ve středověku a na prahu novověku. *Knihovna: knihovnická revue*. 2024, roč. 35, č. 2, s. 34–61. ISSN 1801-3252.